T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

ARNAVUT ATEİSTLERDEN HULUSİ HAKO'NUN DİN HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Bayram DALKILIÇ

Hazırlayan
Artur TAGANI

KONYA 2007

ÖNSÖZ

Arnavut toplumu 47 yıl boyunca komünizm rejimi altında kalmıştır. Bu süre içerisinde dine karşı propagandalar yapılmış, ne Müslümanlar ne de Hıristiyanlar dinlerini yaşayabilmişlerdir. Komünizm döneminde Arnavut toplumunda hiçbir ferdin dinini yaşaması söz konusu değildi. Cami ve kiliseler kapatılıp, dini geleneğin yaşatılması engellenmiştir. Hatta bu propagandayı felsefe çerçevesinde yapmaya çalışan birkaç felsefeci de olmuştur.

Bu araştırma, Rusya'da felsefe eğitimi gördükten sonra Arnavutluk'a dönen, Arnavut ateistlerden en aktifi olan Hulusi Hako'nun dinin menşei, dinin çeşitleri hakkındaki görüşlerini, onun Arnavut halkının Hıristiyanlaşması ve İslamlaşması konusundaki fikirlerini, aynı zamanda onun Tanrı, ruh ve insanların yeryüzünde ortaya çıkışı hakkındaki düşüncelerini analiz etmeyi gaye edinmiştir. Çalışma; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Girişte, Arnavutluk hakkında genel bir tarihi bilgi verildikten sonra, Hulusi Hako'nun biyografisi, hayatında belirtilmesini önemli gördüğümüz dönemler hakkında bilgi vererek, kaleme almış olduğu eserlerini değerlendirmeye ve

kendi ateist görüşlerini oluşturmaya etki eden düşünürler hakkındaki bilgiye yer verilmiştir.

Birinci bölümde, Hulusi Hako'nun dinin menşei, ilkel dinler, politeist dinler, monoteist dinlerin yapısı hakkındaki fikirleri ele alınmış ve incelenmiştir.

İkinci bölümde Arnavutların tarihte kabul ettikleri dinler ve bu dinlere karşı tutumları üzerinde durulmuştur. Sonra Hako'nun Arnavut halkının Hıristiyanlaşması ve İslamlaşması konusundaki görüşleri ve iddiaları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, Hako'nun Tanrı ve ruh hakkındaki düşüncelerine ve bu konuyla ilgili teistlerin düşüncelerine karşı Hulusi Hako'nun eleştirisi ve ona göre insanların yeryüzünde ortaya çıkışı ve bu konuda bilimsel ispatların analizi ele alınmıştır.

Çalışmamızın iki zor yönü vardı. Birincisi, Arnavutluk komünizm rejimindeki ateizm üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. İkincisi, Arnavutluk'un siyasi plüralizme geçmesiyle, özellikle de 1997 yılında Arnavutluk'ta yaşanmış olan iç savaş nedeniyle birçok kütüphane büyük hasar

görmesi, Hulusi Hako'nun eserlerinin tamamının bir arada olmaması sebebiyle eserlere ulaşmada zorluk yaşadık.

Bu çalışmaya başladığımız günden beri tez konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar her aşamada yardımlarını esirgemeyen değerli danışman Hocam Doç. Dr. Bayram Dalkılıç başta olmak üzere, yetişmemizde emeği geçen Prof. Dr. Hüsameddin Erdem, Doç. Dr. Naim Şahin ve Doç. Dr. İsmail Taş Hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışmada düşüncelerini konu edindiğim Hulusi Hako'ya bana zaman ayırarak kendi makale ve kitaplarını verdiğinden dolayı teşekkür ediyorum.

KONYA, 2007

Artur TAGANİ

İÇİNDEKİLER

Önsöz 1
İçındekiler 4
Kısaltmalar 6

GİRİŞ
ARNAVUT ATEİSTLERDEN HULUSİ HAKO:
HAYATI VE ESERLERİ 7
I. Hulusi Hako'nun Hayatı ve Eserleri 10
II. H. Hako'nun Etkilendiği Şahıslar 29

BİRİNCİ BÖLÜM
HULUSİ HAKO'NUN DİN HAKKINDAKİ
GÖRÜŞLERİ 32
I. H. Hako'nun Dinin Menşei Hakkındaki Görüşleri 32
II. H. Hako'nun İlkel Dinler Hakkındaki Görüşleri 46
III. H. Hako'nun Politeizm Hakkındaki Görüşleri 53
IV. H. Hako'nun Monoteizm Hakkındaki Görüşleri 59

İKİNCİ BÖLÜM

HULUSI HAKO'YA GÖRE ARNAVUTLARIN DIN ANLAYIŞLARI,

HIRISTIYANLAŞMALARI VE İSLAMLAŞMALARI 65

I. H. Hako'ya göre Arnavutların Hıristiyanlaşmaları 70

II. H. Hako'ya göre Arnavutların İslamlaşmaları 73

III. H. Hako'ya Göre Komünizm Rejiminde Arnavutluk'ta Din 85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HULUSİ HAKO'NUN ATEİZMİ 88

I. H. Hako'ya Göre "Tanrı" 87

II. H. Hako'ya Göre "Ruh" 108

III. H. Hako'ya Göre İnsanların Varoluşu Hakkındaki Bilimin İspatları 114

SONUÇ 122

KAYNAKÇA 125

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.y.	: Aynı yer
Bkz/bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
Hz.	: Hazreti
nşr.	: neşreden
M. Ö.	: Milâttan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
s.	: sayfa
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzer(ler)i
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

ARNAVUT ATEİSTLERDEN HULUSİ HAKO: HAYATI VE ESERLERİ

Arnavutların kökeni meselesi, etnolog ve tarihçiler arasında bir ihtilaf konusudur. Fakat çoğu etnolog ve tarihçilere göre, Arnavutlar Güneydoğu Avrupa'daki en eski ırktır. Bulgular, Arnavutların menşei Hint – Avrupa kökenli İlliryalıların atası olarak işaret etmektedir.[1] Antik İllirya bugünkü Dalmaçya sahil bölgesidir. (Bugünkü Hırvatistan ve Karadağ)

İllirya Devleti 14 bölümden oluşmuş, M. Ö. 1250 yılından M. Ö. 168 yılına kadar İllirya asıllı krallar tarafından hükmedilmiştir. M. Ö. 168 yılında Roma generali Aemilius Paulus (M. Ö. 229 – 160) tarafından İlliryalılar, Makedonlarla ve Epirotlarla birlikte Roma hâkimiyeti altında girmişlerdir. İlliryalılar, Roma İmparatorluğuna Flavius (M. S. 100 – 164), Konstantin (M. S. 272 – 337), Jüstinyen (M. S. 482 – 565) gibi pek çok imparator vermiştir.

---

[1] Mustafa L. Bilge, **İslam Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul 1991 s. 384; **Meydan Larousse Ansiklopedisi**, Sabah Yay. C. I, s. 120

Daha sonraki dönemlerde, Arnavutluk sırasıyla Gotlar, Bulgarlar, Slavlar, Sırplar ve Normanlar tarafından istila edilmiştir.[2] Arnavutlar, 1478 yılında Osmanlı Hükümetinin altında girerek, diğer Balkan milletleri gibi Arnavutlar da bu dönemde Müslümanlaşmış ve Osmanlı idaresinde sadrazamlık gibi pek çok önemli mevkiye gelmişlerdir.

1912'de Osmanlı Devleti'nden ayrılıp, Birinci Dünya Savaşından sonra Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sıralarında ise Arnavutluk, İtalyanların ve Almanların istilası altında kalmıştır. Almanların 1944'te çekilmelerinden sonra, Enver Hoxha (Hoca) (1908 – 1985) yönetiminde bir Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. 1944 – 1991 arasındaki 46 yıllık komünist Enver Hoxha rejimi döneminde Arnavutluk dünyanın ilk ve tek ateist devleti ilan edilmiştir. Toplumun büyük kesimi iki nesil boyunca Müslümanlık - Hıristiyanlık vb. konuların tamamen dışında yaşadı. Arnavutlar arasında din farkı gözetenler ağır cezalara çarptırılmışlardır.

---

[2] **Grolier Internacional Americana Encyclopedia**, Sabah Yay., C. II, s. 168

Sovyetler Birliği'nde başlayan değişim rüzgârlarından en son etkilenen Doğu Avrupa ülkesi Arnavutluk olmuştur. 1990 ve 1991 yıllarında Tiran Üniversitesi öğrencileri tarafından "siyasi plüralistik hükümet" arayışları gerekçesiyle yapılan protestolar, ülkenin çok partili seçime girmesini zorlamış ve seçim yapılmıştır.

1991 yılından bu yana Arnavutluk, benzeri olmayan katı Komünizm sisteminden siyasi plüralizm sistemine geçmiştir.

Arnavutluk, Güneydoğu Avrupa'da bir ülkedir. Balkan yarımadasının batı bölgesinde uzanan Arnavutluk, kuzeybatıdan Karadağ, kuzeydoğudan Sırbistan ve doğudan Makedonya, güneyden Yunanistan, batıdan Adriyatik Denizi'yle çevrilidir.

Türkçedeki Arnavut kelimesi bir güney Arnavut aşireti olan 'Arvanit'lerin Türkçeleştirilmiş şeklidir. Arnavutlar, ülkelerine *'Kartallar Ülkesi'* anlamına gelen *'Shqipëria'* (okunuşu: Şipria) derler. Diğer dünya dillerinde ise *'Albania'* kelimesi kullanılmaktadır.

I. Hulusi Hako'nun Hayatı Ve Eserleri

Hulusi Shyqyri Hako[3], 20 Ekim 1930 tarihinde Arnavutluk'un güneyinde bulunan Delvina şehrinde doğmuştur. Kalabalık ve fakir, anne babası neredeyse ümmi, eğitim kültürü olmayan, Müslüman altyapılı, fakat dindar olmayan bir ailede dünyaya gelmiştir. İlkokul yıllarında, mahallesinin camisinde şehir müftüsünün Arapça vermiş olduğu "din dersine" katılmıştır. Annesinin bir rüyasından etkilenmesi sebebiyle komşu şehir olan Gjirokaster'in (Girokaster) Bektaşi tekkesini ailece ziyaret etmişlerdir. O yıllarda, fakirliğin vermiş olduğu sıkıntıları unutturabilme ve gelecekten ümitlenme açısından, annesinin tekrarlayıp durduğu "Tanrı'nın bahşettiğini yiyeceğiz" cümlesini Hulusi Hako iyi hatırlamaktadır. Geçim sıkıntısı ve ekonomik durum ona ve diğer aile fertlerine hayata daha rasyonalist ve pragmatist bir bakış açısıyla bakmalarını sağlamıştır.

---

[3] Hulusi Hako'nun hayatıyla ilgili vermiş olduğumuz bilgilerin çoğunu, kendisiyle 2 Nisan 2007 tarihinde yapmış olduğumuz görüşmede, kendisinin hazırlayıp bu buluşma vesilesiyle vermiş olduğu "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" adlı yayımlanmamış yazısından verdik.

O, ilk ve orta öğrenimini Delvina şehrinde, Lise kısmını ise Gjirokaster şehrinin "Asim Zeneli" lisesinde bitirmiştir. 1957 yılında Moskova Lomonosov Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'ni "Arnavutluk'ta İslamizm'in Reaksiyoncu Rolü" adlı lisans teziyle bitirmiştir. Hulusi Hako, "Arnavut İşçi Partisi'nin Halk İçin Bilimsel-Ateizm Eğitim Politikası ve Tecrübesi" (1979) adlı teziyle de doktorayı Tiran Üniversitesinde bitirmiştir. Bundan sonra, yazmış olduğu makale ve katılmış olduğu değişik akademik faaliyetlerinden dolayı "Profesör" ünvanını almıştır.

Hulusi Hako'nun ateist zeminini çocukluktan oluşturan annesidir. Annesi Hyrmete (Hürmete), ilkokul üçüncü sınıfındayken babası, "yeter kızım, artık büyüdün" deyip okula devam etmesine engel olmuştur. "Bu kadar sıkıntı varken, çocuklar hastalanıp ölürken, büyük haksızlıklar ve savaşlar yapılırken, Tanrı nerede ki müdahale etmiyor?" — diyen annesinin feryadını Hulusi Hako unutmamış gözüküyor. O, annesi yaşlandığında da, çocukları, eğitimini almışken (tıp, ziraat ve felsefe) ve ailelerini kurduktan sonra, monoteist dinlerin "öbür dünya" ilkesine inanmayarak, onlara, "sevgiyi ve saygıyı sağ iken gösterin, öldükten sonra çukura atın beni, davulu alıp, şarkı söyleyin ve halay çekin", dediğini hatırlar.

Böyle bir ailede büyürken, genel olarak yapılarında din endişesi yaşamayan güneyli Arnavutların, Hulusi Hako'nun üzerine de herhangi bir dini etki ve empoze yapmadan, hayatının hiçbir bölümünde dindar olarak geçirmediğini söyleyerek, bolca makale ve kitap yazarak aktif bir ateist oluncaya kadar hep laik ve seküler rayında yürümüştür.

Bir röportajda Hulusi Hako şöyle demiştir: "Diyalektik materyalizm üniversite zihnimin disiplini olmuştu. Bilimsel ateizm de benim araştırma saham, gelecekteki ilgileneceğim konum ve ideolojik bazda propaganda yapabileceğim dersim olmuştu."[4]

Gazeteler, Hulusi Hako'yu "Anti-Tanrı profesör, en ünlü Arnavut ateist"[5], "Din karşıtı olarak akademik unvan alan Profesör"[6] olarak tanıtmışlardır. Ateizm onun düşünme tarzı olmuştu artık. Bunun haricinde, Hulusi Hako şunları da söyler: "Ateizmi, Marksizm ya da komünizm ortaya

---

[4] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 5

[5] Panorama Gazetesi, 19 Şubat 2004

[6] Dita Gazetesi, 20 Eylül 2004

çıkarmadı. Ateizm, ilerlemeci kültür ve düşünce hazinesinin bir mirası olarak bize ulaşmıştır." [7]

Hulusi Hako, 1957 yılında Moskova Lomonosov Üniversitesinin Felsefe Fakültesini "Arnavutluk'ta İslamizm'in Reaksiyoncu Rolü"[8] adlı bitirme ödevinden itibaren ta Arnavutluk'un en ünlü şairlerinden olan Anton Zako Çajupi (1866 – 1930) 77'inci ölüm yılı anısına Tiran'da organize edilen sempozyumda "Ateist Çajupi" adlı konusuyla konuşma yaptığı 24 Mart 2007'ye kadar, tam yarım asırdır ateizm üzerine sistematik olarak araştırma yapmıştır.

Arnavutluk'un geçirmekte olduğu büyük değişiminin vermiş olduğu boşluğu değerlendirerek ve her hâlde Lomonosov Üniversitesi'nin diploma komisyonunun, "Arnavutluk'ta ateist eğitimine devam etmen dileğiyle!" cümlelerinden cesaretlenerek, o Arnavutluk'ta ateizm kalesini oluşturmuş, bugüne kadar birçok broşür, makale ve kitap yazmaya başlamıştır.

Delvina şehrinin ilk ve orta okulunda (1937–1942), Gjirokaster şehrinin "Asim Zeneli" lisesinde (1946–1952) ve

---

[7] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 6

[8] Bu Lisans tezi, Rusça olup, yayımlanmamıştır.

Moskova'daki eğitim süreci yıllarında (1952–1957) aldığı eğitim sonrasında göstermiş olduğu gayret, sistematik yapı ve araştırma merakı, onun Arnavutluk'a döner dönmez Tiran Üniversitesinde "Marksizm-Leninizm" adlı felsefe dersinin öğretmeni olarak atanmasını sağlamıştır. O, yazılar yazarak, değişik köylerdeki kooperatiflere, okullara, askeri bölüklere gidip insanlarla görüşerek, sevdiği ateizm konusundan hiçbir zaman kopmamıştır. Onun gözünde bütün dinler aynıydı, "halk için afyon", kritiğini tek bir dine bağlılık göstererek yapmamıştır.

Genç yaştayken, Mimoza adında bir kıza evlenme teklifinde bulunmuş, kız da anne babasına haber vereceğini, sonra da genç Hulusi'ye haber vereceğini söylemiştir. Yaklaşık bir hafta sonra kızın iş yerinin yanından geçmiştir. Hako "Olumsuz cevaba da hazırlanmıştım" diye hatırlar, "heyecanım hiç yoktu, çünkü ben aşkı rasyonel bir eylem ve süreç olarak değerlendirirdim."

"Evet, ne oldu bizim hâlimiz?"- diye sormuş kıza.

Kız, "senin gayretini değerlendiriyorum, fakat ailem sana olumlu bakmıyor, çünkü siz Müslümansınız."- demiş.

Hulusi Hako, şimdi "Bu olumsuz cevabın temelinde dinin yatacağını hiç beklemiyordum." –demektedir. "Bu olay beni açık havada bir şimşek gibi öldürüverdi, aile kurmama engel oldu. Bu olay beni, ateist propagandasını yaymaya devam etmeye daha fazla itti. Gençler arasında aşkın devam etmesi için dinlerin kurban edilmesi gerekirdi. Bir anda Hako, meşhur Arnavut şair Çajupi'nin "Tanrı'yı görmedim, Aşkı hep görürüm. Aşk canlıdır, çünkü o olmadan insan yaşayamaz… Bu hayattaki Tanrı, Aşkın kendisidir" sözlerini belirtir. Sonra Hako, "dinler, aşka da mani oluyorlarsa, bütün Tanrılardan nefret etmeme bir delil daha."- diye konuşmaktadır.[9]

Hulusi Hako, bu olaydan gerçekten çok etkilenmiş olmalı ki, çocuklarını diğer dinlere mensup olanlarla evlendirmiştir. Doğal olarak, onun çocuklarının da kendisinde olduğu gibi din endişeleri hiç yoktur, fakat onlar hem İslam'ın hem de Hıristiyanlığın önemli bayramlarını evlerinde beraberce kutlarlarmış. İşin ilginci, Hulusi Hako şöyle demekten de çekinmez: "Ben ailemle beraber besmeleyi çekerek Hıristiyanlığın bir bayramını da kutlar, İslam'ın bir bayramını da aynı şekilde kutlarım. Ben ayırım yapmam; domuz etiymiş, alkolmüş, yok öyle önyargılarım benim." –der.

---

[9] Bu olayı için bkz. Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 7

“**Feja e parë nën dritën e shkencës**” (Bilim Işığında Din) (1962), “**Feja opium për popullin”** (Din, Toplum İçin Afyondur) (1964), (Arnavut İşçi Partisinin Ateist Eğitimi ve Din Üzerine) (1967), “**Akuzojme fene”** (Dini Suçluyoruz) (1968), “**Gruaja dhe femija-viktimat me te ndieshme te ideologjise fetare**” (Din İdeolojisi İçin En Çok Kurban Gitmiş Olanlar**,** Çocuk Ve Kadın) (1969), “**Gjyq Zotit**” (Tanrı’ya Yargı) (1973), gibi kitap ve broşürleri yayınladıktan sonra, Tiran Üniversitesinin ve Sanat Akademisinin Felsefe ve Kültür Dalında, Sovyet modeline göre şekillenen “**Ateizmi Shkencor**” (Bilimsel Ateizm) dersi de ona verilmiştir.

Hulusi Hako, 1965 yılının ortalarında hükümete bir mektup yazarak Arnavut vatandaşların kimlik kartlarından din aidiyetini çıkarmalarını önermiştir. Onun önerisi kabul edilerek, 7 Temmuz 1965 tarihli, 22/111 protokol numarasıyla, başbakanın genel sekreter imzasıyla ona şöyle bir resmi cevabı gelir: “Sizin tarafınızdan Başbakan’a gönderilen mektupta vatandaşların kimlik kartlarından din aidiyetinin çıkarılması” önerisi doğrudur, bundan dolayı belirli makamlara bu konuyla ilgili, bundan sonra herhangi bir not düşmemeleri bildirilmiştir.”

Hako, hükümete kendisi tarafından yapılan başarısız iki başvurusundan da bahseder:

a. Hulusi Hako, 1967 yılının Anayasa'sında geçen "Devlet, hiçbir dini tanımayıp, bilimsel-ateist propaganda organize etmektedir" maddesini uygun karşılamıyordu. Ona göre, devletin dine karşı olumsuz ve ateizme karşı olumlu bir tutum sergilememesi gerekirdi. Devletin bir görevi de, Hako'ya göre, insanın hür düşünme yetkisini sağlamaktır. Ne kadar da bu maddeyi farklı yazmaya yeltenmişse de, görüşünü kabul etmemişlerdir.

b. Bir başka yazılı öneri de birçok insanın hastalıklarını ve dertlerini gidermeleri için, doğum yapamayan kadınların doğum yapabilmeleri için, ve benzeri dertler yüzünden Kurbin'de (Laç'ta) bulunan Shenanou Kilisesi'ne giden bu insanların politik ya da sosyal çevrelerden insanlarla değil de, doktorlar ve uzmanlarla görüşmelerinin sağlanması konusundadır. Bu önerisi de olumlu sonuçlanmamıştır. [10]

9 Haziran 1973'te Arnavutluk'un o zamana kadar hem Müslüman hem de Hıristiyan en dindarların bulunduğu

---

[10] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 7 – 8

bilinen Shkoder (İşkodra) şehrinde Ateist Müzesi açılmıştır. Bu müzeyi açmak için Hulusi Hako üç ay boyunca bilimsel müşavir olarak çalışmıştır.

Hulusi Hako, 1974 yılında "Shqiperia e Re" sinemasının hazırlamış olduğu "E vërteta mbi fenë" (Din Gerçeği) adlı belgeselin senaryosunun yazarı olmuştur. Sözünü ettiğimiz belgesel, dinlerin ve bu dinlerin temsilcilerinin vatana karşı reaksiyoncu rolünü anlatmaktadır.

Hulusi Hako, komünizm döneminin son zamanlarında, 1984 yılında "Vatikani, paraziti shekullor i planetit" (Gezegenimizin Yüzyıllardır Paraziti Olarak Vatikan) ve 1986 yılında "Folklori, zëri i gjallë i kombit kundër fesë" (Milletimizin Dine Karşı Canlı Sesi, Folklor) adlı broşürleri de yayınlamıştır. Yine 1986 yılında, onun tarafından hazırlanmış olan "Ateizmi shkencor" (Bilimsel Ateizm) kitabından dolayı da "Cumhuriyet Ödülü" almıştır.

Komünizm yıllarında, Tıp Fakültesinin Patolojik Anatomi Profesörü olan Pellumb Bitri, Hulusi Hako'ya şöyle seslenmiştir: "Seni takip ettim. Konu ilgi çekicidir. Henüz genç yıllarında iken bu fırsatı iyi değerlendir." Hako bu meslektaşın sözlerini, insan yaşlanınca Tanrı inancına doğru yelteneceği

gibi anlamış, ona şöyle cevap vermiştir: "Hayır, ileride ateizm lehine olan fikirlerim daha da pekişecektir." Hulusi Hako bir başka doktorun da "(Tanrı'ya) inanmak istiyorum, ama seni hem dinlerken, hem de bir problemim olduğunu görünce, inanmam için şartlar zorlanıyor" -dediğini aktarmaktadır. [11]

Hulusi Hako, ailesinden ve akrabalarından bir kısmının ikide bir kendisine "Papazlarla ve Hocalarla uğraşmaktan başka bir saha bulmadın mı?"-diye ikazlarını hatırlar. Hatta eşinin, "Sen Tanrı'yı yerersin, Tanrı da bana karşı acı vererek öç alıyor."-demesine karşın şöyle dediğini söyler: "Tanrı adamsa kadınlarla uğraşmaz, adam gibi davranıp "kadınlara karşı öç alınmaz" -diyen bizim Kanun'dan da daha aşağılara düşmez." [12]

Arnavutluk'un bu siyasi, dini ve kültürel plüralizm döneminde, bir öğrencisi yolda karşılayarak, Hako'ya şöyle itiraf etmiştir: "Profesör, ateizm sınavında kendi kendimce ne dediğimi biliyor musunuz? Tanrım, benim günahlarımı bağışla!"

---

[11] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 5
[12] Hulusi Hako, **A. g. m.,** s. 9

Hako, “Gayet iyi kızım, -diye cevaplandırmış- ben seni bir sene zarfında ikna edemediysem, gayet iyi etmişsin.” Bu olayla ilgili, Hako insanların karakterlerini oluşturmak için sadece ansiklopedik bilginin yeterli olmadığını söyler. O, “insanların kalp ve ruhları da feth edilmeli, duygu ve heyecanlarına da girilmelidir”-der.[13]

Hako, kendisi hakkında “Vatikan’dan katli vacip emri olduğu” şeklindeki sözlerin “Gezegenimizin Yüzyıllardır Paraziti Olarak Vatikan” broşürü yayınladıktan sonra öğrencileri tarafından çıkarılmış, aslı olmayan bir iddia olduğunu, fakat bu anekdotun gerçekmiş gibi yıllarca anlatıldığını söyler.

Arnavutluk’un bu demokratik zamanlarında, bazılarının, “o zamanlar öyleydi, daha farklı yazamaz ve konuşamazdın” gibi sözler sarf etmelerinin kendisini en çok kızdıran şey olduğunu açıklar, çünkü kendisinin bir bukalemun olmadığını, politik ve sosyal değişikliklere göre davranmadığını açıklar. Hako, “Ben Materyalist Diyalektik Bilimsel Ateizmin hiçbir virgülünü değiştirmedim,

[13] Hulusi Hako, “**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**” s. 8

değiştirmem de. Benim bu bilimsel tutumum siyasi bir ürün ya da sezon giysisi değildir."-diye açıklama yapmaktadır.[14]

Hulusi Hako'ya karşı çıkanlar da olmuştur. Burada, II. Dünya Savaşı başlayınca Arnavutluk'un güney doğusunda bulunan Korça şehrinde 8 sene yaşamış Amerikan asıllı Edwin Jacques'in, "Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme" (Eskiden Bugüne Arnavutların Tarihi) adlı 800 sayfalık kitabını hatırlamak yeterli olacaktır. Sözünü ettiğimiz kitabın altıncı bölümünde yer alan "Batı ve Demokratikleşme Baskısı Altındaki Arnavutluk", başlıklı kısmında, yazar Arnavut Hükümetinin çocuklara dinî ya da dinî içerikli isimler koydurmama çabasını anlatırken şunları ortaya koymaktadır:

"Partinin bir ideologu olan Hulusi Hako, "Drejt krijimit të një shoqërie plotësisht ateiste" (Tamamen Ateist Bir Toplum Teşekkülüne Doğru) adlı bir makalesinde hükümetin tutumunu şöyle savunmaktadır: "Herkes çocuklarının isimlerini kendi isteğine göre seçer, güzel olan isimler, müzikal isimler, vb. Fakat yerli güzel isimlerimiz varken, din nostaljisi olan ve bizim olmayan şeyleri hoş gösteren yabancı isimler kullanmak hiç de doğru değildir. Bundan dolayı, doğru olan,

[14] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 5

yerli isimleri kullanmakta ısrar edilmeli ki, insanlar dini isimler dışında gelecekte nesillerine farklı isimler versin."[15]

Edwin Jacques, sözünü ettiğimiz kitapta, kendisinin tabiriyle "inatçı Stalinist Hulusi Hako" hakkında, onun yapmış olduğu aksiyonlarından da bahsedip, Hako'nun sözlerinin değişik yorumlarını yapmıştır.[16]

Birkaç sene önce de, Arnavutluk'un şu an en çok okunan gazetelerinden "Ballkan" gazetesinin baş redaktörü olan Leonard Veizi, Hulusi Hako ile dine karşı hareketinin problemleri ile ilgili bir röportaj yaparken ona şöyle sormuştur: "Profesör, gerçekten mi inanmıyorsun, yoksa zamanın rolünü mü oynadın?" Hako da soruyu şöyle cevaplandırmıştır: "Oğlum, Tanrın nerede senin? O bir fiktif illüzyondur. Hele buraya, Skenderbej Meydanına bir gelsin, ya beraber kahve içeriz ya da kafasını, kuşun kafasını kopardığımız gibi, kopartırım." Gazeteci de "Hop, röportajın

---

15 Edwin Jacques, **Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme,** Fondacioni Abraham Linkoln s. 542; Ayrıca bkz. Hulusi Hako, **Drejt krijimit të një shoqërie plotësisht ateiste**, Revista "Rruga e Partisë", 1986, No: III.

16 Edwin Jacques, **Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme,** s. 615 – 616

ismi de çıktı." –diye atılmıştır.[17] 20 ve 21 Eylül 2004'te "Dita" gazetesi "Tanrı'yı Bulursam Kafasını Kopartırım" "Bütün Tanrılardan Nefret Ederim" manşet başlıklarıyla çıkmıştır.[18]

Bu yazıya tepki olarak, 2 Mart 2004'de Arnavutluk'un, "55" gazetesinde Kostaq Xoxa (Kostaç Tsotsa) adında bir matematik öğretmeni "Din Kurumlarını Yıkanlar En İyisi Sussunlar" isimli bir makale yazmıştır. Hulusi Hako, Kostaq Xoxa ile ne kadar görüşmek istediyse de bir türlü böyle bir buluşmayı gerçekleştirememiştir. Xoxa'nın makalesinin isminden de anlaşılacağı gibi, o Hako'yu dini kurumları yıkmakla suçlayıp, susması gerektiğini, çünkü artık Ateizm dönemin bittiğini söylüyordu.

Hulusi Hako, komünizm döneminin, politika, hukuk, ideoloji ve ahlak yönünden ateizme yol açtığını, ona zemin hazırlayıp, dine karşı ise olumsuz bir tavır, alçaltıcı ve engelleyici bir tutum sergilediğini itiraf eder. Fakat ona göre, 1992 yılından sonra Arnavutluk'ta kurulan çok partili hükümetin politikası da ateistleri rencide etmiştir. Hako, "İkisi

---

[17] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 4

[18] Hulusi Hako, **Po e gjeta Zotin do t'i këpus kokën**, Dita Gazetesi, 20 Eylül 2004, s. 14.; Hulusi Hako, **Pse i urrej të gjitha perënditë**, Dita Gazetesi, 20 Eylül 2004, s. 15

de uç sistemdir. Hatta ikisi monisttirler. Siyaset ferdin hürriyetini sağlamalıdır. Ne ateizmin ne de dinin herhangi bir parçasına yeltenmeli, ne de herhangi birine karşı olmalıdır. Çünkü bu ikisi, ferdin hür seçimidir. Hürriyetsiz bir demokrasi, dine yeltenen bir demokrasi nasıl anlaşılabilir?"-diye ekler. [19]

Hulusi Hako, ateizm üzerine yayınladığı makalelerden dolayı ve yapmış olduğu din aleyhtarı propagandadan dolayı halktan hep tepkiler aldığını hatırlar. Bir zamanlar ona şöyle bir mektup gelmiştir: "Sözünde durmak ve Vatan sevgisi özünde olan dinimizi ve Shena-Ndou'yu yermeye cesaret eden sen de kimsin?!" Tiran'ın "Rruga Ura" işyerinde bilimsel-ateizm üzerinde bir konuşma yaptıktan sonra, Yehova Şahitlerinden olan biri, ona şöyle seslenmiştir: "Sen bu bilgilerle, bizim tarikatın iyi bir propagandacısı olabilirsin." [20]

Bir gün yolda, Hulusi Hako, artık yaşlı ve entelektüel olan bir öğrencisiyle karşılaşır. Öğrenci, "Tanrı'yla aramızı bozan adam, hâlâ mı yaşıyormuş?"-diye yönelmiş hocasına. Son yıllarda, insanlar Hulusi Hako'ya karşı "Arnavut Yahudi'si", "Yabani cani" gibi ironik sözler sarf etmişlerdir.

---

[19] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 3
[20] Hulusi Hako, **A. g. m.**, s. 9

Hatta Hulusi Hako'nun aktif hayat geçirmiş olduğu Ziraat Fakültesinin, "Ziraat Öğrencisi" adlı gazetesi bile, onun emekliye ayrılmasını, sadece "ateist de bizi bıraktı" ifadesiyle yetinmiştir.

Fakat Hulusi Hako ilgisizliğe aldırmadan, 1998 yılında, bayan yazar Miriam Pellegrini Ferri başkanlığında kurulan, İtalyan sol derneği olan "G. A. MA. DI" (Gruppa Atei Meterialisti Dialettici) Diyalektik Materyalist Ateist Grubu'na 1999'da üye olarak ateist tutumunu korumaya devam etmiştir. Sözünü ettiğimiz organizasyona katıldıktan sonra Hulusi Hako, Arnavutluk'ta kendisiyle yapılmış olan bir röportajını vermiş, dernek de onun bu yazısını "Intervista" adında bir kitapçık şeklinde, İtalyanca yayımlamışlardır. Diyalektik Materyalist Ateist Grubu'nu oluşturan değişik ülkelerden 12 filozof ve bilim adamlarından, önem sırasına göre Hulusi Hako altıncı sırada yer almıştır.

Hulusi Hako, ara sıra Arnavutluk'un değişik gazetelerinde, genellikle ateizm konusuyla ilgili, bazen de milliyetçilikle ilgili, son zamanlarda da Kosova meselesiyle ilgili, makaleler yazmaktadır.

Şimdi, Hulusi Hako'nun yayımlamış olduğu eserlerini kronolojik sırasına göre tanımlamaya çalışacağız:

1. "**Feja e parë nën dritën e shkencës**"[21] ("Bilim Işığında Din") adlı 142 sayfalık kitabı, 1962 yılında, Tiran'da, "Naim Frashëri" yayınevi tarafından basılmıştır. Bu kitap, Hulusi Hako'nun Arnavutluk'ta ilk yayınladığı kitaptır. Kitap dergi ve gazetelerde yazmış olduğu makalelerden oluşmaktadır. Henüz din aktivitesi serbestken basılmış bir kitaptır. Kitabın adından da anlaşılacağı gibi, ne kadar da dinleri bilim açısından irdelemeye çalışıyorsa da, bu eserde bilimsel herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. İlk başta dini duyguların insanlarla beraber hep var olan bir olgu olmadığını akli açıdan kanıtlamaya çalışan bir kitaptır. Sonraki bölümlerde yazar, "din evrimi" diye kabul ettiği Totemizm, Politeizm ve Monoteizm'i anlatmaktadır. "Neden dünyada birden fazla din bulunmaktadır?" adlı bölümünde ise Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinlerini analiz etmektedir. Sonraki bölümlerde ise, yazar, maddenin ezeliliği hakkında, deprem gibi dünyada cereyan eden

[21] Kitap ve makale isimleri ya da diğer başlıklar, Arnavutçada, Türkçeden farklı olarak sadece ilk kelimenin harfi büyük, diğer kelimelerin ilk harfleri küçük olur. Biz de bu çalışmamızda, Arnavutça geçen kitap ve makale isimlerini Arnavut dili kurallarına göre uygulamayı uygun gördük.

olayların "doğal hadiseler" olduklarını, gezegenimizdeki hayatın ortaya çıkışı ile ilgili, ruh – beden ilişkisi hakkında, sihir ve muska hakkında, ahlak ve din, ruhun ölümsüzlüğü ve İsa'nın yeniden canlanması, Papa hakkında ve Kerbela gibi karışık konulardan ibarettir.

2. "Akuzojme fene" ("Dini Suçluyoruz") adlı 180 sayfalık kitabı ise, 1968 yılında, Tiran'da , "Naim Frasheri" yayınevi tarafından basılmıştır. Bu kitap, dini aktivitelerin ve dini kurumların hükümet tarafından kapatıldıktan bir sene sonra yayınlanmıştır. Bu kitapta daha fazla dine karşı propaganda yer almaktadır. Örneğin, "Din ve Onun Toplumumuza Vermiş Olduğu Zararlar", "Din, Düşmanların ve İstilacıların Siyasi Aracı", "Faşizm İzinde Din Adamları", "Din, Kadın Düşmanı" gibi konular yer almaktadır. Bunun haricinde, bu kitapta Arnavut ünlü şairlerin ateistik karakterleri de ele alınmaktadır. Bir diğer konu da dini kurumların kapatıldığı ve din hayatının engellendiği 1967 yılı yazar tarafından analiz edilmiştir.

3. "Gruaja dhe femija-viktimat me te ndieshme te ideologjise fetare" ("Din İdeolojisine En Çok Kurban Gitmiş Olanlar, Çocuk Ve Kadın") 72 sayfalık, küçük, broşür niteliğinde bir eserdir. Bu eser, "Dini Suçluyoruz" adlı

kitabıyla aynı yılda, Tiran'da ve "Mihal Duri" yayınevinden yayımlanmıştır. Kitapta, yazara göre, dinlerde var olan kadın ayrımcılığı, dinin yapısındaki ataerkil kültürünün zararları, kadına karşı olan dini sözlere yer vererek, inancın kötülüğünden bahsetmektedir. Fakat gene de yazara göre, dinden en çabuk etkilenen kadın ve çocuklar olduğu için ancak bilimsel ateizm kadın ve çocukları aydınlatabilir, onlara gereken hürriyet ve değeri ancak sosyalizm garanti edebileceğine dair, dönemin siyasi misyonunu taşıyan bir kitaptır.

4. "Ateizmi shkencor" ("Bilimsel Ateizm") ise ne kadar da siyasi propagandadan ayrılmadıysa da, bu eser Hulusi Hako'nun en akademik, en felsefi eseridir. Tiran Üniversitesi'nin ve Sanat Akademisi'nin Felsefe ve Kültür Dalında, Sovyet modeline göre şekillenen "Bilimsel Ateizm" dersinin kendisine verilmesiyle Hulusi Hako bu derse, 379 sayfalık olan "Bilimsel Ateizm" adlı kitabını, 1983 yılında, Tiran'da, Tiran Üniversitesi Yayınevinden neşretmiştir. Yazar, klasik Marksist-Leninist bilimsel ateistlerin düşüncelerinden, o zamanın hükümetin siyasi kitaplarından, Enver Hoxha'nın eserlerinden yararlanarak ve pratik hayatın tecrübelerine dayanarak bu kitabı ele almıştır.

“Bilimsel Ateizm” kitabının ilk bölümünde yazar, Marksizm’den önceki dine karşı eleştirileri ve ateist görüşleri incelemektedir. Kitabın ikinci bölümündeyse, Marksist-Leninist Bilimsel Ateizmin Tanrı’nın varlığı ile ilgili kanıtların antitezini, ruh görüşüne karşı, dinin ahlak teorisine karşı tutumunu, siyaset ve din görüşüne, kültürün dine karşı rolü gibi konuları işlemektedir. Üçüncü bölümü ise “Sosyalizm ve Din” olarak adlandırmış, dine karşı Marksist-Leninist görüşü, Arnavut İşçi Parti’sinin ateist eğitim öğretimine verdiği değer ve izlediği metot, dine karşı savaşın modern emperyalizme karşı savaşı, gibi konuları içermektedir.

II. Hulusi Hako’nun Etkilendiği Şahıslar

Hulusi Hako’nun kitaplarını incelediğimiz zaman ister istemez ilk izlenimimiz Arnavutluk’ta o zamanlarda “shkrime me porosi” (“sipariş yazılar”) diye bilinen devletin politikasının propagandasının yapılması için hükümetin istediği şeklinde yazılar akla geliyor. Çünkü Hulusi Hako’nun eserlerinde komünizmin propagandasını bariz bir şekilde görmekteyiz. Böyle olunca, Hako’nun, Rusya’daki eğitiminden de etkilenerek, Komünizmin kurucuları kabul edilen Stalin (1879 – 1953) ve Lenin’in (1870 – 1924) düşüncelerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Stalin ve Lenin’in

düşüncelerine, Hulusi Hako'nun eserlerinin değişik yerlerinde rastlamaktayız. O, onların eserlerine ve sözlerine sürekli yer vermektedir.

O zamanlarda Rusya'nın politikasına körü körüne bağlı olan Arnavutluk'un diktatörü Enver Hoxha'nın (Enver Hoca) eserlerinden ve değişik konuşmalarından alıntılara Hulusi Hako'nun eserlerinde bolca rastlamaktayız. Ne kadar da Hako'nun Enver Hoxha'nın kitaplarına başvurması, o zamanda herkesin izlemiş olduğu mecburi bir yöntem ise de, Hulusi Hako, Enver Hoxha'nın üzerine almış olduğu, dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen katı komünizmin devrim hareketinden etkilenerek onun da ateist hareketine ön ayak olmuştur.

Komünist olmak, Marks (1818 – 1883) ve Engels'in (1820 – 1895) düşüncelerine katılmadan da olamaz. Bunun için, Hulusi Hako fikirlerini güçlendirmesi açısından Marks ve Engels'in eserlerinden alıntılar yapmıştır. Hulusi Hako, aktivitesiyle zaten Marks ve Engels'in düşüncelerini tıpatıp tatbik etmeye çalışmıştır.

Hako, Feuerbach'ın (1804 – 1872) düşüncelerinden iki yönden etkilenmiştir. Birincisi, Feuerbach'ın dine karşı

devamlı yapmış olduğu eleştiriden, dolayısıyla getirmiş olduğu özgün bir ateistik bakış açısından dolayı ve ikincisi idealizme karşı göstermiş olduğu karşıt fikirlerinden dolayı Hulusi Hako ondan etkilenmiştir.

Aynı şekilde, Hulusi Hako düşüncelerinin oluşmasına önemli katkıda bulunan Demokrit (460 – 370) gibi Antik Yunanistan'ın ateistlerinden başlayarak, Luciano Vanini, Giordano Bruno (1548 - 1600), Galileo Galilei (1564 – 1642), Kopernik (1473 - ö. 1543) ve Kepler (1571 – 1630) gibi bilim adamlarının cesaretli bilgilerini yayınladıklarından dolayı ve Leonardo Da Vinci'nin (1452 – 1519) özellikle ruh hakkındaki düşüncelerinden, İngiliz düşünürlerinden Francis Bacon (1561-1626), Thomas Hobbes (1588 - 1679), özellikle de John Locke'un(1632 – 1704) Descartes'e (1596 – 1650) karşı tutumundan, Spinoza'nın (1632 – 1677) özgün ateizminden ve Fransız ateistlerinden Voltaire (1694 – 1778) ve Holbach (1723 – 1789) gibi düşünenlerden etkilenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HULUSİ HAKO'NUN DİN HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

I. Hulusi Hako'nun Dinin Menşei Hakkındaki Görüşleri

Tarih boyunca dinin menşei hakkında değişik yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Tanrı'nın ilk insanı yaratmakla *bir* olan Tanrı'ya kullukla, yani dinlerin *tektanrıcılık* şeklinde başladığı yaklaşımlarının yanında, dinlerin tabiata ya da ruhlara tapınma, büyü ve sosyal hayatın değişmesi sonucu ortaya çıktığını iddia eden varsayımlar da öne sürülmüştür.

Hulusi Hako, din duygusunun sosyal hayattaki sınıflaşma baskısının hayali ve bozuk bir yansıması olduğunu savunmaktadır. Ona göre, insanlar doğanın normal olgularını tam olarak algılayamadıklarından, yanlış yorumlayarak, doğaüstü ve sıra dışı olduğu sonucuna varmışlardır.[22]

---

[22] Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, Naim Frashëri Yay., Tiranë 1968, s. 8

Hako, din duygusunun sosyal hayat problemlerinden ve insanın kendi akli yapısından dolayı, insanın kendisinin oluşturduğunu iddia etmektedir. O şöyle der:

"Dinin gerçek özü ve kaynağı budur: Dünyadaki hayat zorlukları ve hayatı algılamadaki insan aklının beceriksizliği ve zayıflığı dini doğurmuştur."[23] O, insanın kendisinin dini oluşturduğunu savunurken şöyle der: "Dini ve Tanrı dogmasını insanın kendisi, aklıyla yaratmıştır… (Sonra) dini "ilahi", "kutsal", "gökten inme" ve "üzerinde tartışma kabul edilmeyen" olarak kabul edilmiştir. İnsan hayalinden icat edilen din, gerçekle ve hayatın kendisiyle ters düşmüştür. Fakat dinin hâkimiyeti olduğundan bilimi katlediyordu."[24]

Hulusi Hako, bugünkü dindarların, dinin hep var olduğunu, Tanrı'ya inanmanın hayatın bir gereği olduğunu, her fertte din duygusu var olageldiğini sanmakta olduklarını söyler.[25] Oysa Hako'ya göre, insanın tarihe göz atması gerekir, tarihi verileri değerlendirmesi lazımdır. Ona göre, arkeoloji,

---

[23] Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, Naim Frashëri Yay., Tiranë 1968, s. 8

[24] Hulusi Hako, **A. g. e.**, s. 9

[25] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, Naim Frashëri Yay., Tiranë 1962, s. 3; Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** Universiteti i Tiranës Fakulteti i Shkencave Juridike dhe Politike, Tiranë 1983, s. 31-32

etnografya, antropoloji, psikoloji gibi bilimlerin dindarların sözünü ettiğimiz iddiaların yanlış olduğunu açıklamıştır; din hep var olmamıştır, dinin değişip durduğunu, bugünün tektanrıcı dine varıncaya kadar, bir devirden başka bir devre değiştiğini tespit ettiğini savunur.[26]

Hulusi Hako, **"Akuzojmë fenë"** adlı kitabında "insan din duygusuyla beraber dünyaya gelir" teorisine ironik bir tenkidini yaptıktan sonra, insanın "tabula rasa" olarak dünyaya geldiğini, din duygusunun çocuk için yabancı ve anlaşılmayan bir şey olduğunu savunmuştur.[27]

O şöyle devam eder: "Çocuk hiçbir dini duyguyla ve hiçbir din üzerine dünyaya gelmez… Onun çevresi, ona din duygusunu güder, empoze etmiştir, empoze etmeye de devam etmektedir." Aynı şekilde, Hako, dindar ailenin dini duygusunun temel kaynağı olduğunu savunmuştur.[28]

Hako'ya göre Arnavut halkının, Osmanlılar gelmeden önce Hıristiyan olması, Hıristiyan olmadan önce de çoktanrıcı bir dine inanmış olması, yani, bir toplumda dinin değişip

---

[26] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 31 – 32; Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 3–4
[27] Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, s. 105
[28] Hulusi Hako, **A.g.e.**, s. 106

durması dinin ne kadar yanlış bir şey olduğunu gösteren iyi bir örnektir.[29]

Hako'ya göre, Müslüman ve Hıristiyanlar; inandıkları dinlere, toplumumuzun hep kendi dinlerini takip ettiklerini zannettiklerini savunur. Hâlbuki Hako, bu dinlerin bir sömürge devletinin siyaseti ve asimilesi olduğunu unutmamak gerektiğini söylemektedir.[30]

Hulusi Hako, "Sadece Arnavutluk'ta din bu kadar çok değiştiyse, ya bütün dünyada?" sorusunu yöneltir. O, bütün dünyada da dinin değişikliğe uğramış olması ve her dinin belli bir başlangıç tarihinin var olması, insandaki fıtri din duygusu teorisini yalanlamıştır.[31]

Hako şöyle yazmaktadır: "Bilindiği gibi, insanın nefes alması, yemesi, içmesi, görmesi, duyması ve benzeri özellikleri vardır. Din de bunların arasına girer mi? İnsanda din duygusunun onun kalbinde, kanında oluşu doğru mudur? Bu soruları, insan din açısından bakarsa çözemez."[32] Doğrusu bir felsefe eğitimi alan bir kimseden böyle kıyas beklenmezdi.

---

[29] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 4
[30] Hulusi Hako, **A. g. e.,** A.y.
[31] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 5
[32] Hulusi Hako, **A. g. e.,** A.y.

Buna bakarak, her halde ona göre aşk, üzüntü, nefret vb. de nefes alma, yeme, içme vb. arasında olmadıklarından onlar da yoktur. Hako'nun ateizmi toplumun duygularına hitap eden, hipnoz etme çabasında olan bir tür psikolojik ateizm diyebileceğimiz ateizm türünü temsil etmektedir.

Sonra Hulusi Hako, bilimin bu soruları nasıl çözdüğünü yanıtlar. Ona göre, tarih, arkeoloji gibi bilimler insan üzerine araştırma yapmışlardır. Bilim adamlarının dünyanın değişik yerlerinde yaptıkları araştırmalarına göre, yüz binlerce yıl öncesinde yaşamış insan türlerine rastlamışlardır. [33]

Hulusi Hako, arkeolojik bulguların, ilk insanların yarı insan yarı hayvan olduğunu, vahşi bir hayat yaşadığını, onların tek amaçlarının hayatta kalabilmek olup, dinden hiçbir haberlerinin olmadığını ortaya koyduğunu söyler. Onların hayatının hayvanların hayatından pek bir farkı yoktur. Nice toplumlar geçti, dinden hiç haberi olmadan.[34] Darwin'in (1809 – 1882) gemisiyle Ateşî Toprak'a gitmiş olması ve oradaki insanların herhangi bir ilahi dine ya da dini ritüele

[33] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 6
[34] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 6

rastlamaması dinin hep var olmadığını ve bu duygunun her fertte olmadığını kanıtlayan bir başka örnektir.[35]

Hako, din adamların geçmişi mükemmelleştirme meyilli yorumlarını hor görerek, bütün bunların bilim ve hayatın verilerine ters düştüğünü söylemektedir. Bunu kanıtlamak için de şöyle bir hikâye aktarır:

"Bir zamanlar, Hindistan'ın hükümdarı Akbar, ilk insanların hangi dilde konuştuklarını bilmek istemiş. Yeni doğmuş birkaç bebeği alarak dilsiz dadıların yanında büyütülmesine emretmiş. On iki yıl sonra, çocukları hükümdarın huzuruna getirmişler. Orada Arap'ı, Yahudi'si, Pers'i, Hindu'su, vb varmış. Herkes de, okuduğu kutsal kitabına göre, inandığı dinin dilinde konuşacaklarını söylermiş. Fakat onlar hiçbir dili konuşmayıp, sadece anlaşılmayan bağırma ve sesler çıkartmışlardır. Böylece, Tanrı'nın insanın içine yerleştirmiş olduğu ruh, çocuklara konuşmayı müsaade etmemiştir."[36]

Sonra Hako, dinin bu konu üzerine bir açıklama yapamayacağını savunarak, şöyle bir soru yöneltir: "Nasıl olur

---

[35] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 32; **Feja e parë nën dritën e shkencës**, a.y.
[36] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 8

da, kudretli Tanrı'nın (çocuklara vermiş olduğu) ruh konuşma yetisini kaybedebilir?"[37] Hako'ya göre, bunun cevabını ancak bilimden alabiliriz.

Hako, "insan, din duygusuyla beraber dünyaya gelmektedir" teorisini yıkmak için şöyle der: "Zamanımızda, gittikçe ateistlerin ve inanmayanların sayısı artmaktadır, bu gerçek, "insan, din duygusuyla beraber dünyaya gelmektedir." görüşünü yıkar. En ilginci de, memleketimizde ve diğer ülkelerde, özellikle sosyalist ülkelerde, din adamları, din örtüsünü çıkarıp, din saçmalığını deklare etmişlerdir."[38]

Hulusi Hako, "Çocuk anne-babasının dinine bağlı olur. Fakat eğer çocuk okula girerse, gelecekte o hiçbir dine inanmayacaktır" şeklinde bir tez ileri sürmektedir.[39]

Hulusi Hako, **"Ateizmi shkencor"** ("Bilimsel Ateizm") kitabında, Marksist düşünceye göre, dinin iki ana kökü olduğunu söyler: a) Sosyal kökü b) Gnoseolojik kökü.

Sosyal kökü: Hako'ya ve Marksizm'e göre, insanoğlunun hayatı içtimaî karaktere geçmesiyle dini önyargılar ortaya

---

[37] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 9
[38] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 8
[39] Hulusi Hako, **A. g. e.,** A.y.

çıkmıştır. Dinin, belli bir sosyal dönemin ürünü ve özelliği olduğunu savunmuşlardır. İnsanoğlu, doğa olaylarını kavrayamadığında, değişik anlamlar yükleyerek esrarengiz ve hükmeden bir şey ortaya çıkmıştır. Doğanın bu güçlerini insanoğlu şahıslaştırmayı öğrenmiştir. İnsanoğlunun bu çabası ve kapitalizme karşı korkusu tanrıları doğurmuştur.[40]

Gnoseolojik kökü: Asıl olan sosyal köklerin yanında, dini canlı tutan sübjektif faktörleri olan ve dini hayallerin doğmasına sebep olan insanın şuuru genişleyen, gnoseolojik[41] köküne de bir göz atmamız gerekmektedir. Hako, insanın çevresindeki olup bitenleri kavramaya, dünyayı tanımaya hazır hâle gelmemiş olmasının onu değişik hayallere ve yanlış sonuçlara götürmüş olduğunu söyler. Hulusi Hako şöyle demektedir:

"Beşerî akıl, belli bir gelişmeye varınca hayal kurmaya başlamıştır, insanoğlu kendisini aklen doğadan ayırınca ve doğaya karşı sosyal bir varlık gibi hareket etmeye başlayınca,

---

40 Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 33–36

41 **Gnoseoloji**, bilgi kuramı, bilgi öğretisi demektir. Bilgiyi, insan varlığının bilişsel faaliyetlerini genel olarak konu alan disiplindir. (Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 1999, s. 178; Ahmet Cevizci, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, V. Basım, İstanbul 2000, s. 149)

kendi yetersizliğini ve doğanın güç ve olgularına bağlılığını hissetmeye başlamıştır."[42]

Hulusi Hako'nun dinin menşei hakkındaki düşüncelerini toparlayacak olursak, ona göre; sosyal hayattaki sınıflaşma baskısının bir tezahürü olarak insanoğlu, doğanın normal olgularını tam olarak algılayamadığından ve dindar aile, dini duygusunun çocuğa empoze etmesinden dini duygu oluşmaktadır.

Hulusi Hako'nun bu görüşlerini değerlendirecek olursak, sınıfların ve sınıf mücadelelerinin olmadığı zamanlarda da dinin varlığının, komünist rejimlerde de devam etmiş olması veya yeni bir din telakkisi ortaya çıkmış olması, "din duygusunun, sosyal hayattaki sınıflaşma baskısının bir tezahürü olduğu" teorisini geçersiz kılmaktadır. Sınıfların, mevcut bir olayı kendi lehlerine kullanmaları başkadır, dinin doğuşu ve gerçekliği başkadır. Sınıf mücadeleleri din gerçeğinin istismarından faydalanmıştır demek, dinin izahı demek olmaz.[43]

---

[42] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 37

[43]Bkz. Yümni Sezen, **Maddeci Felsefenin Çıkmazları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 250

Hako'nun "insanoğlunun doğanın normal olgularını tam olarak algılayamadığından din ortaya çıkmıştır" eleştirisi gibi eleştirilere XX. yüzyılda çokça rastlanmaktadır. Ancak bu eleştiri mantığın inanç olgusunu değerlendirmediği ve bünyesinde bir takım çelişkileri taşıdığı ifade edilmiştir. Söz gelimi dünyanın değişik yerlerinde birtakım olayların ya da afetlerin bazı insanların psikolojik yapısını etkilemediği bir gerçektir. Ancak bu gerçek pozitivistlerin iddia ettiği gibi günümüz insanlarının da doğal olaylardan korktukları için dine yöneldikleri tespitini haklı çıkarmaz.[44] Tabiat kuvvetleri, insana din duygusunu vermiş olsalardı, o zaman bütün toplumların aynı dinî duygulara ve aynı dinlere sahip olmaları, üstelik insanlığın dinî tarihi içerisinde birbirinden tamamen farksız inanç ve uygulamaların yer alması gerekirdi. Oysaki dinler birbirinden oldukça farklı inançlara ve amellere sahip bulundukları gibi, üstelik onlar tabiattan ziyade içinde doğup geliştikleri toplumların hususiyetlerini taşımaktadırlar. Hulusi Hako gibi tabiatçılar uzun bir tekâmül neticesi varılabilecek olan bir şeyi başa almakla, aklî yönden dinin menşeini izaha kalkışırken akla ve mantığa aykırı bir tutuma sürüklenmektedirler. Üstelik eğer insanlar tabiat olayları karşısında hayret, korku ve endişe duymuşlarsa, Hako'nun

---

[44]Bkz. Aydın Topaloğlu, **Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları Teizm ya da Ateizm**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 128 – 129

iddia ettiği gibi[45], o olayların tekrarlanması sonucu onlara alışacaklarından hayret, korku ve endişe de ortadan kalkacak, bunun neticesi ise dinin ortadan kalkması olacaktır ki, gerçekte durum hiç de öyle olmamıştır. Tersine insanların tabiat olaylara aşinalıkları artıp, tabiat olaylarının sırlarına eriştikçe belki de dine olan bağlılıkları da artmıştır.

Hako'nun dinin bir yobazlık ve bilim dışı olduğunu anlatmak için insanın okula giderek dinden kurtulacağı hakkındaki iddiasının da gerçeklik payı yoktur. Onun bu iddiasıyla "okula gidenler dine inanmaz" gibi saçma bir sonuca varmış oluruz. Her halde Hako, "dinin hâkimiyeti olduğundan bilimi katlediyordu" ile belli bir dönemin ve belli bir dinin temsilcilerinin ilme karşı olmalarını kastediyordur. Hako, bundan yola çıkarak, bilim ile din iki zıt şeymiş gibi anlatıyor. Böyle bir genellemeci tutumun da bilim dışı ve fanatisizmin[46] ta kendisidir. Vahiy ilme engel olmadığı gibi, ilme yeni ufuklar açmıştır. Ancak görev ve metotta farklılık vardır.

---

45 Bkz. Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 14.; Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor**, s. 39 - 40

46 **Fanatisme**(Fr.), Fanaticism(İng.), bağnazcılık: "Umumî olarak dini veya siyasi bir fikre yahut bir ideolojiye hırsla bağlanmak" demektir. (Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, s. 35)

Hako, "dinlerin çeşitliliği" dinlerin yalan olduğunu açıklar gibi bir iddiada bulunmaktadır. Bunu şümullü olarak ancak İslamiyet açıklamaktadır. İslamiyet'e göre din tektir. İnsanın fıtratı gereği ve aklı istikametinde tek Allah inanışı esasına göredir. Din adı altında topladığımız öbür inançlar ve davranışlar ise, insanların bu hakikatten uzaklaştıkça veya temas imkânları doğmadıkça idrak seviyelerine göre ve fakat vazgeçilmez hakikat ve inanma ihtiyacından dolayı kendi uydurduklarıdır. Çoğu zaman da, İslam dinine göre Yahudilik ve Hıristiyanlık dinleri gibi doğru olanın dejenere olmuş şekilleridir. Yümni Sezen'in dediği gibi "bu çeşitlilik hakikata bir zarar vermez. Bir Paskal kanunu, bir Arşimet prensibinin, ücra bir köşedeki kabile fertlerince bilinmeyişi, kavranmayışı, ama yine tabiat kanunları karşısında kendilerine göre bir yol çizmiş olmaları (sihirle, büyüyle) nasıl ki Paskal, Arşimet gerçeklerine bir zarar vermezse, dinde de böyledir."[47]

Hako'nun bir başka tezi de, dini kökünden çıkarıp atmak için, din duygusunun hep var olmadığıdır. Arnavutluk'ta komünizm rejiminde ateizm propagandasını yapan diğer kitaplar da aynı iddiadan bahsetmektedir.[48] Sh.

---

[47] Yümni Sezer, **Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi**, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 347

[48] Sh. Ballvora, **Mbi prejardhjen e fese dhe te besimit tek Zoti**, Mihail Duri Yayınevi, Tiranë 1959, s. 3

Ballvora gibi bir ateist, "Dinin ve Tanrı İnancının Menşei" adlı eserinde, Hako'nun iddia ettiğinin tersine, dinin en eski zamanlardan beri var olduğunu ve bugün elimizde dinin olmadığı bir toplumun var olmadığını itiraf etmiştir.[49] Fakat kendisi bu tezi geçersiz kılmak için de şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Bundan yola çıkarak burjuva sosyologları bilimin kabul etmeyeceği bir şekilde insanın ilk zamanlardan beri dindar olduğu iddiasını ileri sürmek niyetindeler. Fakat tarihçilerin verilerini Marksist-Leninist ilkelerine uygun yorumlarsak, sözünü ettiğimiz bu burjuva teorisinin bilim dışı olduğunu anlamış oluruz." Sonra "dinin ortaya çıkma sebeplerini Lenin anlatmıştır"[50] diyerek sözünü tamamlar. Bu dogma, her halde "bilimsel ateizmin" ne kadar bilimsel olduğunu ve nasıl bir bilimsellikten bahsettiklerini açıklayan iyi bir örnektir.

Ateistlerin, "din duygusunun hep var olmadığı" iddiasını kanıtlayabilecek bir tarihi verileri yoktur. Oysaki tarihin en eski kanıtları elimizde olan Sümerlerin tarihini incelediğimizde, onlardaki bir dinin varlığından haberdar

---

49 Sh. Ballvora, **Mbi prejardhjen e fese dhe te besimit tek Zoti**, s. 4

50 Sh. Ballvora, **A. g. e.,** A. y.

oluyoruz.[51] Yani, Hako'nun ve diğer ateistlerin iddia ettiklerinden aksine tarih, din duygusunun varlığından bahsetmektedir.

Acaba Hako'nun "doğan insanların bir dinin dilini konuşmaz" şeklindeki tezini tespit etmek için getirmiş olduğu hikâyesi ne kadar gerçekçi bir olaydır? Hako'nun "yeni doğan bebeğin dili olmaz" teorisini, dinlerin direğini yıkmış gibi bir anlatım tarzıyla kitaplarında sayfalar ayırarak delillendirme ve değişik hikâyelerle süsleme çabası devam etmektedir. Hâlbuki Hako'nun saymış olduğu din adamları, dinlerinin yeni doğan bebeklerin kendi dilinde konuşacağını iddia etmezler. Ne Müslüman, ne Hıristiyan, ne de Yahudi yeni doğan çocuğun dilinin kendi inandığı dinin dili olduğunu savunur. Doğrusu Hako'nun eserleri, bu tür duygulara hitap eden iddialarla dolu olup, bunlar onun felsefeden ve mantıktan ne kadar uzak olduğunun bir kanıtıdır.

Hako'nun, "ateistlerin sayısının artmaya başladığı iddiası" tartışma konusudur. Gerçekten insanların ateizme doğru mu yoksa dine doğru mu gittikleri, Hako'nun "sosyalist ülkelerde, din adamları, din örtüsünü çıkarıp, din saçmalığını

---

[51] Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, VI. Baskı, İstanbul 2005, s. 99

deklare etmişlerdir" tezinin sosyalist devletlerin tipik propaganda saçmalığından başka herhangi bir kanıtı yoktur.

Hulusi Hako'nun dinin menşei hakkındaki görüşlerini böylece irdeledikten sonra, şimdi onun ilkel din ve bu dinin insandaki oluşturduğu daha sonraki gelecek din telakkisi hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışalım.

II. Hulusi Hako'nun İlkel Dinler Hakkındaki Görüşleri

Hulusi Hako'nun insanoğlunun biyografisiyle ilgili senaryosuna ve bu teorisinin insanda ne gibi izler bıraktığı görüşüne bir göz atalım.

Diğer Marksist ve evrimciler gibi, Hulusi Hako da, insanoğlunun tarihin ilkel insanla başladığını iddia etmektedir. İlkel insan, hayatını zor şartlar altında geçirmiştir. İnsanlar beraber yaşar ve çalışırlarmış. Çalışma aletleri olarak değnek ve taşları, ev olarak mağaraları kullanarak, etle beslenip, deriyle giyinirlermiş, onların bütün çabaları hayatta kalabilmekmiş. İnsanoğlu, kolektif çalışma sürecinin bir sonucu olarak konuşma dili ve ateşi bulmakla, bunları değişik amaçlarla kullanarak faaliyetlerini daha fazla yaymıştır.

Zamanın geçmesiyle, insanoğlu değişik tecrübelere sahip olup, bu tecrübeler de onun zekâ gelişimine önemli rol oynamıştır.[52]

İnsanoğlunun faaliyeti gelişmekle, doğanın olgularıyla teması da artmıştır. Gittikçe insanoğlu tanımadığı olaylarla karşılaşarak dehşete düşer ve korkardı. Bulutlu zamanlarda, gündüz veya gece, insan, sağır edici gürültünün eşliğinde göz kamaştırıcı ışıklara şahit olmuştur. Bu göz kamaştırıcı ışık, bir tepede, bir ağacın altında veyahut bir ovada hayvan ya da insanların canını alabilirdi.[53]

Diğer yandan, gökkuşağı, fırtınalar, soğuk bir havadan sonra, yavaş yavaş sıcak hava gelmesi, doğanın, büyü yapılmışçasına ihya edilip yeşillenmesi, bir müddet sonra gene kış gelerek bu yeşilleri azaltıp yok etmesi; rüyalar, ölümler ve benzeri hadiseler ilk insanın kafasını karıştırdığı gibi, korku ve endişe de oluşturmuştur.[54] Tabii ki, bu olayların anlamını evrimcilerin var olduğunu düşündükleri ilkel insan algılayamaz.

---

[52] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 13, 14; Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 39

[53] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 14

[54] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 14.; Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor**, s. 39 – 40

Vadide yaşayan insanlar yakınlarda toprağın altından çıkan yakıcı sıvıya şaşkınlıkla bakmışlardır. Bu, volkan lavıydı. Aynı şekilde, bir nehrin yanında yaşayanlar da nehrin taşmasına şahit olup, korkmuş ve şaşırmışlardır. "Bu olguları ilkel insan anlayabilir miydi?" sorusunu yönelterek Hulusi Hako şöyle cevap vermektedir: "Yaşadığımız zamanlarda bile okumamış insanlar bu olayları anlayamıyor."[55]

İlkel insan, hayvanlara da baktığında kendisinin ne kadar yeteneksiz olduğunu anlardı. Hayvanlar genellikle insana nazaran daha güçlü ve daha hızlılar. Balıklar denizde, gölde kendilerini rahat hissederler, insan ise boğulabilir. Kuşlar ise insana ne kadar aşağıda olduğunu hissettirircesine yükseklerde uçuşurlar.[56]

Hako'ya göre, bütün bunlar insanoğlunun psikolojisinde izler bırakarak, tanrılara ve gizemli doğaüstü güçlere inanmaya hazırlamıştır. İnsanoğlunun bunları doğru algılayabilmesi için hüküm verme yetisi hazır değildi ve yeterli tecrübesi yoktu, o, sadece hayretler altında kalarak, korku ve endişe duyardı. İşte Hako'nun altını çizdiği, insanoğlunun bu; aklı karışık, hayret ve korkulu hâli tezini

---

[55] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 15
[56] Hulusi Hako, **A. g. e.,** A. y.

kanıtlaması açısından önemlidir, çünkü bu durumdaki insanın "hayret, endişe ve korku"dan doğan hayalleri insanı yanlış yönlere sevk etmiştir. Hako'ya göre, bu safhadaki ilkel insan, doğada insana yardım eden ve ona felaketler getiren güçlü varlıklar bulunduğuna dair düşünmeye başlayıp, bu hayalindeki varlıkları efsaneleştirerek ibadet etmeye başlamıştır.[57]

Sonra, Hulusi Hako, ilkel insanın ne kadar saçma inanışlara sahip olmaya başladığını kanıtlaması için, dünyanın değişik toplumlarının mitolojilerinden alıntı yapmıştır. Örneğin, eski insanlar, yer küresine bir dayanak ararken, bazıları yer küresinin okyanusta yüzen üç balinanın sırtında olduğunu; bazıları da yer küresinin bir farenin üzerinde bulunan bir filin sırtında olduğuna inanırlarmış.[58] Özellikle uzak doğu ve eski yunan kültüründe, buna benzer hikâyelere bolca rastlayabileceği için Hulusi Hako gibi bir ateist için bu kültürler iyi bir kaynaktır. Fakat bu örnekler farklı bir dine inanan toplumlara ait olduğundan Hako bunun farkında ve Arnavutluk'taki dinlerin de aynı teorilere sahip olduğunu göstermesi açısından şöyle der: "Aynı şekilde, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'da gök ile yer sularını ayırtan gök

---

[57] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 15

[58] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 16, 17; Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor**, s. 42.

kubbesinin sert bir yapıya sahip olduğunu, yer küresini saran sel basmasının "gök deliklerinin" açıldığında yapıldığını, âlemin ve insanoğlunun Tanrı'nın "ol" demesiyle yaratıldığına dair yazılmıştır."[59]

Hako, ilkel insanın kendi yapısını algılama sürecinde "öbür dünya" görüşünün ortaya çıktığını savunur. Ona göre, insanoğlu kendi vücudunun yapısıyla ilgili hiçbir bilgiye sahip olmadığından, uyku, hastalık, bayılma ve ölüm gibi hadiselerin nasıl olduğu üzerine düşünmüş ve değişik sonuçlara varmıştır. Örneğin, insanoğlu öldüğünde uyuyan birisine benzediğini, fakat uyuyan adam uyandığında yine hayatına devam ettiğini, ölen insanın ise bunu yapamadığını savunur. İlkel insan, hayatını bedenin özelliği ve canlılığı sonucu olarak göremediğinden, o, hayatına, düşünmesine, hissetmesine ve buna benzer özel, görülmeyen bir şeye borçlu olduğunu sanırdı. Bu da ruh olmalıydı, o ki, eski insanın düşündüğü gibi, bedeni bırakırmış. Sonra da, bu ruhun ölümsüz olabileceği görüşleri ortaya atılmıştır. Bu düşünce gittikçe gelişti, ta ki ruhun Tanrı'nın bir hediyesi olduğu ve öldüğünde Tanrı'nın ruhu ondan alacağı teorisi ortaya çıkmıştır. Rüyalar da insanoğlunun ruhun ölümsüzlüğüne inanmasında rol oynamıştır. Çünkü rüyada daha önce vefat

---

[59] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 17.

edeni görmenin, onunla muhabbet etmenin, ava çıkmanın, ilkel insan için başka bir anlamı yoktu. Onun içindir ki, eskilerden ölülerin yanına yeme içme eşyaları da konurmuş. Bu kadarla yetinmeyip, bazı bölgelerde vefat eden adamın yanına karısını, kölesini, atını ve benzerlerini de gömerlermiş. Mısır'daki piramitler de bu gerçeğin örnekleridir.[60]

Hako, bugünün dindarlarının da bu eski dinlerinin ritüellerini koruduklarını söyler. Çünkü ona göre zamane dindarları da rüyalara önem vererek onlardan derin anlamlar çıkarmaya çalışmaktadır. Bir sürü din adamı, Hako'ya göre, özellikle Hıristiyan olanlar gördükleri rüyalara dayanarak vaazlarını bile yazmışlardır.[61]

Hako, ilkel insanı anlatırken, onun doğada cereyan eden olaylar karşısında hayretler içinde kalarak insanoğlunu doğaüstü güçlere inanmaya sevk ettiğini anlatmaktadır. Bu olay, Hako'ya göre, insanın kutsala doğru, dine doğru, Tanrı'ya doğru ilk adımdır. Aslında tabiat karşısında hayret ve dehşete düşmek, korku ve saygı duymak daha çok ileri toplumlarda görülen romantik bir duyguya dayanmaktadır. İlkel insanlar ise daha çok tabiatın içinde bulunduklarından ve

[60] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 18 – 20
[61] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 20.

onunla daha fazla haşır neşir olduklarından, belki bazı tabiat hadiseleri karşısında bazen dehşete düşmüş olmakla birlikte, her halde bu durum ileri toplumlarda görülmüş değildir.

Hako'nun bir başka tezi de, ilkel insanın kendi yapısını algılama sürecinde "öbür dünya" görüşünün ortaya çıktığı iddiasıdır. Ona göre, rüyalar insanoğlunun ruhun ölümsüzlüğüne inanmasına yol açmıştır. İnsanların ilk rüyaları ve ruh hakkındaki fikirleri, tabii bir kaynaktan gelmektedir ve şuurlarının soyutlama özelliği, gayet anlamlı ve maksatlıdır. Bu soyutlama iledir ki yalnız dini anlamak değil, bütün kültür süreci başlayacak, ilim doğacak, insanlık gelişecektir. Bu özelliğinin inkârı, insanı ve insanlığı inkârdır. İlk insan da, bedeninin ve duyularının yetersiz olduğunun farkına varmıştır. Eğer yeterli görseydi, ne rüyaları ona bir şey hatırlatır, ne ruh anlayışı girer, ne dili teşekkül eder, ne diğer kültür ortamını hazırlardı. İnsanın hayvandan basit bir derece farkı içinde olmadığının delili de burada yatmaktadır.[62]

Hako'nun ilkel din ile ilgili görüşlerini verdikten sonra, onun düşüncelerini değerlendirdikten sonra, şimdi Hako'nun politeizm hakkındaki görüşlerini analiz etmeye çalışacağız.

---

[62] Bkz. Yümni Sezen, **Maddeci Felsefenin Çıkmazları**, s. 250 – 251

III. Hulusi Hako'nun Politeizm Hakkındaki Görüşleri

Felsefi anlamda politeizm, tek bir Tanrı değil de birden çok Tanrı var olduğunu öne süren din ya da felsefe öğretisidir. Politeistlerin inandıkları tanrıları insan niteliğinde olup insanlardan ayrıldıkları tek noktaysa ölümsüz oluşlarıdır.[63]

Hulusi Hako'ya göre, ilkel insanlarda ve ilk sosyal çevrelerde dinin olmadığı savunusunu yaptıktan sonra, sosyal çevrenin belli bir döneminde animizm, büyü, totemizm, atalar kültü, gibi değişik şekillerde din ortaya çıkmaya başlamıştır. Dinin bu ilk şekillerinden biri de politeizm olmuştur.[64]

Hulusi Hako, politeizmi üç safhada ele almaktadır. Birincisi, "Tanrı" kelimesinin analizi. İkincisi, insandan Tanrı'ya giden süreç. Üçüncüsü de, politeizmin monoteizme olan etkisidir.

---

[63] Bkz. A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, **Felsefe Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s. 322

[64] Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, Naim Frasheri Yay., Tiranë 1968, s. 17

1. "Tanrı" kavramının analizi[65]

Hako'ya göre, günümüzde bazı dünya dillerindeki "tanrı" kavramının, "yaşlı" veya "dede" anlamında oluşu bundan dolayı devamlılığını koruyabilmiştir. Bu, atalar kültünün bir yansımasıdır. Mesela, Finlandiyalılar Tanrı'ya yaşlı, dede anlamında "Ukko" derler.[66]

Hulusi Hako'ya göre, ilkel insanların "Tanrı" denildiğinde aklına, normal insandan biraz gelişmiş insan haline gelmesi, bir kabilenin reisi ile kabile üyeleri arasındaki ilişkinin bozulmasından kaynaklandığını yazar. Bu tanrıların sayısı ve görevleri, toplumun yaşam şartları değiştikçe değişmiştir. İlkin, avlama o zamanın şartlarında çok pratik olduğundan bir av tanrısı olmuştu, sonra tarım hayatı kazandığında tarım tanrısı inancı başlamıştır. Aynı zamanda bir yer tanrısı, ateş tanrısı, yağmur tanrısı, rüzgâr tanrısı, gibi tanrılarla dolu bir yaşam sistemleri vardı. Bu tür inanç sistemi, Hindistan'da, Çin'de, Mezopotamyalılarda, Mısırlılarda, Fenikelilerde ve benzeri eski toplumlarda sıkça

---

[65] Hulusi Hako'nun "Tanrı" problemiyle ilgili düşüncelerine, çalışmamızın İkinci Bölümünde daha genişçe yer vermeyi düşündüğümüzden burada konu bütünlüğü amacıyla görüşlerine yer vermekteyiz.

[66] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 23; Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor**, s. 46.

rastlanmaktadır. Bu açıdan en zengin toplum ise, Eski Yunanlılardır. Helenistik kültüründe politeizmsiz edebiyat dahi düşünülemez. Yunanistan Arnavutluk'a komşu ülke olması hasebiyle, şu anki Arnavutların ataları olan İlliryalıları din açısından etkileyerek, İlliryalılar da politeist bir toplum hâline gelmiştir. Onlar da birkaç tanrıya inanmışlardır.[67]

2. İnsandan Tanrı'ya Giden Süreç

Hako atalar kültünün ortaya çıkışını şöyle anlatmaktadır: İlkel toplumlarda insanlar, kabile hayatı sürdürürlerdi. Onlar beraber yaşar, azıkları adaletlice bölüştürürlerdi. Kabileyi yönetmesi için, genellikle yaşlı ve tecrübeli birisi seçilirdi. Ona, kabile üyelerince hürmet edilir, genellikle de saygı boyutunu geçer, ibadet edilirdi. İnsanlar, kabile reisleri öldükten sonra da onlarla ilgilendiklerini sanırlardı. Böylece atalar kültü ortaya çıkmıştır. Sözünü ettiğimiz bu kült de kabile reisi ile kabile mensupları arasındaki ilişkinin sapmasından başka bir şey olmadığını düşünür Hulusi Hako. [68]

---

[67] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës,** s. 24–25.
[68] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 22; Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor**, s. 44.

Atalar kültü, Hako'ya göre, insanlar tarafından bu ilişkiyi doğru algılayamamalarından, ruhun ölümsüz olduğunu ve diğer insanların hayatını etkileyebileceği yönünden inançlarını doğurduğunu savunmuştur. Hako, ataları ilahlaştırma ile tabiat ve sosyal olayların şahıslaştırma sürecinin politeizmin ilk işaretleri olduğunu yazmaktadır.[69]

Hako'ya göre, çoktanrıcı toplumların en önemli özelliği antropomorfist olmalarıdır.[70] Daha önce de açıkladığımız gibi, Hako, insanoğlunun karşılaştığı olayları kavrayamamasından doğan hayaller, korkular ve endişeler doğaüstü varlıkların varlığından ve bu varlıkların insana benzediklerine fakat daha gelişmiş vaziyette olmaya, yani antropomorfizme itmiştir.

Hako, antropomorfizmi ele alırken önce animizmle başlamaktadır. Ona göre, insanoğlunun aklına karışıklık getiren olayları kavrama çabasında, bu olayların arkasında "ruhlar" olduğu gibi cahiliyetten kaynaklanan bir sonuca

---

[69] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor**, s. 45 – 46

[70] Hulusi Hako, **A. g. e.**, s. 25. Anthropomorphism(İng.), insanbiçimcilik, İnsana özgü niteliklerin, insanı insan yapan ayırıcı özelliklerin insan dışındaki varlıklara, özellikle de Tanrı'ya ya da tanrısal varlıklara yüklenmesi; insanın kendi dışındaki "başka" bir varlığı tanımlama, açıklama ve yorumlama sürecinde, bir başka deyişle *onu* anlamlandırma işleminde yalnızca insana özgü kavramlarla iş görmesi. Bkz. A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, **Felsefe Sözlüğü**, s. 753

varmıştır. Sonra insanoğlu, büyü için de benzer kanaatlere varmıştır. Eşyaların insanların üzerindeki esrarengiz etkilerinden bahsetmişlerdir. Fetişizm de bu sürecin bir tezahürüdür. İnsanoğlu değişik eşyalara gizemlilik, doğaüstü güç, kutsallık atfederek, böylece mitoloji de ortaya çıkmıştır.[71]

3. Politeizmin Monoteizme Olan Etkisi

Hako'ya göre, diğer Marksistlerde de olduğu gibi, dinin Politeizmden Monoteizme geçmesindeki ana etken sosyo-ekonomik hayatın değişmesidir.[72] Ona göre çok tanrılı sistemden tek tanrılı sisteme geçildiği de bilim tarafından nakledilmektedir. Bütün dinlerin de Politeizm'den Monoteizm'e geçişlerinin temel faktörü, sosyal hayatlarında sınıflara bölünmesi, devletin ortaya çıkması, limitsiz bir hükümetin başa geçmesi gibi insanların sosyal hayatlarının değişime uğramalarındandır. [73]

Hulusi Hako'nun somut bir Tanrı'dan soyut bir Tanrı'ya geçiş konusunu anlatımı ilgi çekicidir. Ona göre, ilkel devirlerde Tanrılar insan şeklinde tahayyül edilmiştir. Ama tabiî ki, Tanrılar akla gelince gelişmiş bir insan şeklinde

---

[71] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 40–42
[72] Hulusi Hako, **A. g. e.**, s. 47
[73] Hulusi Hako, **A. g. e.**, s. 59

tasavvur edilmişlerdir. Kitab-ı Mukaddes'in kahramanı olan Yehova da ilk başta aslan gibi, sonra boğa gibi, en son da insan şeklinde tasavvur edilmiştir. "O 'Kudretli' Yehova'nın, artık Sina dağında değil de bilinmeyen bir yerde olduğu fikri ortaya çıkmaya başlamıştır. Artık ister istemez gözler göğe yönelmiştir. Böyle olunca, oyun Tanrı'nın gizlenmesine dönüşmüş, esrarengiz, tanınmayan bir boyuta girmiştir. Sonra da şu bildiğimiz "Tanrı'yı kimse görmemiştir" "Ne de olsa Tanrı büyük ve kudretlidir" gibi cümleler de kurulmuştur."[74]

Hulusi Hako'nun politeizmi bu üç safhada ele alışını değerlendirmesine gelince, ona göre, "Tanrı" kavramının bugüne kadar canlılığını korumuş olmasındaki yatan sebep bazı kültürlerdeki bu kavramın "yaşlı" ya da "dede" anlamında olması gibi basit bir gerekçe ileri sürmektedir. Ne "dede" ne de "yaşlı" anlamında olan Arnavutluk ve Türkiye gibi kültürlerde "Tanrı" kavramının bugüne kadar gelmiş olmasına ne diyeceğiz?

Hako, İllirayalıların Helen kültüründen etkilenerek politeizmin İllirya topraklarına da girdiğini söylemekle,

---

[74] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit,** s. 60 – 61

İlliryalılara has bir tanrı sistemi ve politeizm şekli olduğu düşüncesiyle açık bir şekilde kendi sözleriyle çelişmektedir.[75]

Hako'nun iddia ettiği gibi, "çok tanrılı sistemden tek tanrılı sisteme geçildiği" fikri, bazı sosyolog ve tarihçiler tarafından ileri sürülmüştür. Fakat bu sadece bir varsayımdır, çünkü daha sonra değineceğimiz gibi, buna karşı tezler de atılmıştır. Yani, tek tanrılı sistemden çok tanrılı sisteme, sonra da gene tek tanrılı sisteme geçildiğini bazı sosyolog, tarihçi ve araştırmacılar tarafından ortaya atılmıştır.

Hako'nun politeizm ile ilgili görüşlerine böylece verdikten sonra, şimdi onun Monoteizm hakkındaki görüşlerini yer veremeye çalışacağız.

IV. Hulusi Hako'nun Monoteizm Hakkındaki Görüşleri

Monoteizm, eski Yunancada "tek" anlamına gelen *monos* ile "tanrı" anlamına gelen *theos*'tan türetilmiş bir terimdir. Şahsî, zâtî ve âlemin sebebi olan ve âlemden ayrı bir Tanrı'nın varlığına, O'nun insanlar üzerindeki mutlak nüfuz ve

---

[75] Hulusi Hako **Ateizmi Shkencor,** s. 69.

kudretine inanan akımdır. Monoteizm, vahyi inkâr ederek herkesin kendi aklına tâbi olmasını ileri süren deizmin, Tanrı ile evreni bir sayan panteizmin, Tanrı'yı ve dini inkâr eden ateizmin ve birkaç Tanrı olduğunu kabul eden politeizmin karşısında yer almaktadır.[76]

Hulusi Hako, daha önce de değindiğimiz gibi, insanoğlunun politeizmden monoteizme geçişini ekonomik ve sosyal hayatın değişime uğramasına bağlar. Sosyal hayat aynı yerde duraklamamıştır, insanoğlunun hayatı değişip gelişmiştir. Tarım, ziraat ve hayvancılık değişik evrelere uğramıştır. Sosyal hayatın değişmesiyle mülkiyet ve sınıflaşma olgusunu meydana getirmiştir. Çok geçmeden toplum, köle ve patron olmak üzere iki büyük sınıfa ayrılıp, böylece, siyasi ve ekonomik anlamda köleleri hükmeden devlet olgusu da meydana gelmiştir. Devlet fenomeninin sahneye çıkmasıyla, toplumdaki kan akrabalığı kabile ayrılıklarının yerini bölge ve siyasi ayrılıkları almıştır. Patronlar sınıfı, yasaları belirleyerek

---

[76] Daha geniş bilgi için bkz. Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, s. 434; A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, **Felsefe Sözlüğü**, s. 1412 - 1413

büyük devletler kurmuşlardır. Bu devletin bütün gücü kralın, çarın, firavunun ya da imparatorun hükmetmesine bağlıydı.[77]

Tek kişinin hükmettiği diktatörcü devlet olgusunun toplumda yer bulmasıyla, Hako'ya göre, çok tanrıcı inancı da anlamını yitirmeye başlamıştır. Hako'ya göre, toplumdaki bu büyük değişimle, artık görevleri paylaşan tanrı sisteminin de değişime uğraması gerekirdi. En azından, tanrılardan biri baş Tanrı ilan edilmeliydi ve böyle oldu. Mısırlılar güneş tanrısı olan Ra'yı, Persler, ışık tanrısı olan Ormund'u, Yunanlar Zeus'u, Romalılar Jüpiter'i, Araplar Allah'ı, Yahudiler de Yehova'yı baş tanrı kabul etmişlerdir.[78] Ve bir tanrıyı diğer tanrılardan büyük kabul etme adımı atıldıktan sonra, diğer tanrıların tabiat ve sosyal sıfatlarını büyük tanrıya atfetme ve son olarak da baş tanrıyı tektanrıya geçirme adımı çok zor değildir.[79]

Hulusi Hako, sözünü ettiğimiz bu tektanrıcı inanç sisteminin daha önce değindiğimiz despotik devletleri kuran patronların işine geldiğini, çünkü onların yönettikleri

---

[77] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 25, 26; Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 47

[78] Hulusi Hako, **A. g. e.**, s. 47

[79] Hulusi Hako, **A. g. e.**, s. 44-46.

devletleri ilahi devlete benzetmelerine çok uygun olduğunu düşünmektedir.[80]

Hako'nun bu senaryosunu okuduğumuzda ona hak vermek mümkün değildir. İlk başta şunu söylememiz gerekir: Mısırlılar Ra'sı, Persler Ormund'u, Yunanlar Zeus'u, Romalılar Jüpiter'i birbirinden farklıdır, amma Yahudilerin Yehova'sı ve Müslümanların Allah'ı aynıdır. Ne Yahudiler ne de Müslümanlar ayrı bir Tanrı'ya inandıklarını söylerler. Tarihen iyi bilinen bir gerçektir ki ne Arapların Allah'ı ne de Yahudilerin Yehova'sı baş tanrı olarak kabul edilmiştir. Şunu da sormak lazım: Acaba neden insanlar doğrudan doğruya tabiata veya tabiat kuvvetlerine değil de onların kişileştirilmiş kişileri olan Jüpiter, Zeus, vs. ye tapınıyorlar? Bu şayet insanların hayret ve korku veren şeylerin arkasında bir takım şuurlu kişisel varlıkların ve ruhların bulunduğu düşüncesinden doğmuşsa, o zaman tekrar ruhçuluk fikrine dönülmüş ve insanlığın ilk dininin animizm olduğu ileri sürülmüş olur ki, bu durumda ruhlara tapınmaya yapılan tenkitlerin tabiata tapınmanın tıpkı ruhçuluk nazariyesi gibi insanlığın ilk dini olmayıp, belki de daha önceki dinin bozulmuş bir şekli olacağı görüşünü akla getirmektedir.

---

80 Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 27.

Sonuç olarak, Hako'nun dinlerin tabiata tapınmakla başlayıp, sonra politeist şekil almaları ve sonuç olarak Monoteizm'e geçmiş olmaları gibi yaklaşımının benzerini kabul edenler çok olmuştur.[81] Fakat bu yaklaşımlara da değişik açılardan itiraz edenler de vardır. [82] Örneğin, W. Schmidt (1868 – 1954) ve onun Avusturyalı arkadaşları tepki gösteren arasındadır. Schmidt ve arkadaşları yüzyıllar boyu toplanan bilgiler üzerine yıllarca süren araştırmalar yapmışlardır. Schmidt, zamanımızda rastlanan ilkel kavimlerin prehistorik devirlerde yaşamış bulunan ilkel toplulukların inanç sistemlerini kabul etmektedir. O, bu ilkel toplulukların inanç sistemleri içerisinde rastlanan sayısız ruhlar ve ilahların yanı sıra bir de *Büyük Tanrı* ya da *Yüksek Varlık* inancı olduğunu söylemektedir. Üstelik bu Yüce Tanrı, bu halkların, yaratılış efsaneleri içerisinde merkezî bir mevkie sahip olmuş olup, tabiî ve sosyal nizamın garantörüdür.[83] Yani Schmidt, ilkel toplumlarda dinin monoteizm şeklinde ortaya çıktığını ve onun Hako'nun ve diğerlerin iddia ettikleri gibi uzun ve kesintili bir süreç sonucu meydana çıkmış değildir. İslamiyet'in açıklamış olduğu gibi, bütün ilahi dinlerin esasında *"Vahdet"* yani tek Tanrı'ya kullukta toplanmakla olup, ilk insanın aynı zamanda ilk Peygamber ve ilk dinin

---

[81] Bkz. Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 132 – 152
[82] Bkz. Ünver Günay, **A. g. e.**, s. 152 – 167
[83] Bkz. Ünver Günay, **A. g. e.**, s. 152 – 153

"Tevhid Dini" şeklinde olduğunu, fakat zamanın geçmesiyle bu tek Tanrı ya da Yüce Tanrı'nın yanı sıra başka ilahlar da edinmişler ve hatta zamanla bu Yüce Tanrı ayinlerinde ikinci ve geri plana geçmişler ve böylece politeizm ortaya çıkmıştır.[84]

Hako'nun dinlerin geçirmiş oldukları evrimle ilgili görüşlerini değerlendirdikten sonra, onun Arnavutların din anlayışları, hristiyanlaşmaları, İslamlaşmaları ve İslam dini ile ilgili görüşlerini irdelemeye çalışacağız.

---

84 Bkz. Kur'an-ı Kerim, Rum Suresi, 30

İKİNCİ BÖLÜM

HULUSI HAKO'YA GÖRE ARNAVUTLARIN DIN ANLAYIŞLARI, HIRISTIYANLAŞMALARI VE İSLAMLAŞMALARI

Arnavutların dine karşı tarihsel tutumlarını araştıran Arnavut tarihçiliği, Arnavut halkının dine önem vermeyen halini pekiştirmeye çalışmıştır. Bu konuda bilhassa Arnavutluk'tan geçen bazı batılı seyyahlar (Lady Montaggu (1689–1762), Edith Durham (1863-1944)) yazmış oldukları kitaplarında Arnavutların hangi dine mensup olurlarsa olsunlar, din işlerine önem vermedikleri şeklinde izlenimlerini vurgulamışlardır.[85] Ancak biz bu görüşe katılmamaktayız. Arnavutların mensup oldukları dine bağlılıklarını, din uğruna taviz vermeyip, uğrunda canlarını bile feda ettiklerini tarih göstermiştir. Arnavutluk'ta 1967 yılından itibaren uygulanan dinin halk arasında yaşanmasının yasaklanmasına halk ve dindar entelektüel çevrelerden gelen tepkiler ve yasaklı yılların bitiminden sonra, yani 1991'den itibaren cami ve kiliselere olan rağbet, Arnavutların dine bağlı olduklarını ispatlamıştır.

İlliryalıların dini ve dinsel faaliyetleri hakkında fazla malumat bulunmamakla beraber, onların pagan veya politeist

---

[85] Bkz. Edith Durham, **Brenga e Ballkanasve**, (Arnavutçaya Çev. Haris Thanasi) ARGETA-LMG, Tiranë 1998, s. 219 - 220

bir kültüre sahip oldukları bilinmektedir. Diğer Balkan ülkeleri gibi, İlliryalılar da çoktanrılı bir dine sahiptiler. Bunlar, "Pan" adında orman ve hayvan sürülerinin tanrısı; "Medaur" savaş tanrı'sı; "Pind" ise deniz ve yüzme tanrısına, sadece ismen bilinen Latra, Andini adındaki tanrılara inandıkları ve Thrakların Bendis tanrısı olduğu gibi İlliryalılar da av ve hayvan tanrısına önem verdikleri bilinmektedir.

Sınırların genişlemesiyle İlliryalılar diğer kültürleri etkiledikleri gibi, kendileri de diğer kültürlerden etkilenmişlerdir. Ortaçağda bölgenin tam Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları'nın sınırında bulunması nedeniyle Arnavutlar VI. yüzyıldan sonra Slavlaşma tehlikesine karşı, batının en güçlü şehri olan Venedik'in himayesine girerek Katolikliği tercih etmişlerdir.

Hıristiyanlık ilk günlerinden beri Arnavut topraklarında var ola gelmiştir. Arnavut topraklarında İncil'i neşretmeye gayret eden ilk kişi Aziz Pavlus'un kendisi olmalıdır. Bunu onun mektuplarında bulunan şu ifadelerden anlamaktayız: "Böylece Kudüs'ten İllyricum'a[86] varan bütün toprakların her yerine İsa'nın İncil'ini tebliğ ettim."[87]

---

[86] İllyricum: İlliryalıların toprakları

[87] **Kitab-ı Mukaddes**, Yeni Ahit, Romans 15: 19, İstanbul 2003.

Aziz Pavlus gibi azizlerin Arnavutları Hıristiyanlaştırma çabaları olmuşsa da, Hıristiyanlık IV. yüzyılda Roma'nın resmi dini kabul edildikten sonra, Romalıların himayesinde bulunan Arnavutların asırlarca sürecek Hıristiyanlaşma süreci başlamıştır.[88]

Bizans İmparatoru I Constantin (hüküm dönemi 307 – 337) tarafından düzenlenen ve Arianism ekolünün öğretilerine karşı tavır alan 325 yılında yapılan Nicea Consil'ine (İznik Konsili) bugünkü güney Arnavutluk'a ve Kosova'ya tekabül eden Dardania ve Macedonia Salutaria idari bölgelerin Hıristiyan yetkilileri de bulunmuştur. 343 – 344 yılında düzenlenen Sardica Consil'ine Dardania, Yeni ve Eski Epirus'tan olmak üzere 5 veya 6 piskopos da katılmıştır.[89] Ama bu bilgiler bize halkın Hıristiyanlığa karşı tutumları ile ilgili bilgi vermemektedir. Bazı batılı araştırmacıların dediği gibi Arnavutluk'taki Hıristiyan dini kurumları ile Arnavut Hıristiyanlarının yaşayış arasındaki fark çizgisini her zaman göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Hıristiyan dünyasının ikiye ayrılması, Arnavut Hıristiyanlarını da

---

[88] Bkz. Nexhat Ibrahimi, **Islami në trojet Iliro-Shqiptare gjatë shekujve**, Logos A Yay., Shkup 1999, s. 197 – 214

[89] Robert Elsie, **A Dictionnary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture**, London 2001, s. 56.

etkileyerek, Arnavut Hıristiyanlarını Katolik ve Ortodoks olmak üzere iki ayrı cemiyet şeklinde biçimlendirmiştir.

XI. yüzyılda Hıristiyan dünyasının Katolik ve Ortodoks olmak üzere ikiye ayrıldıktan sonra Katolik Hıristiyanlar, özellikle Arnavutluk'un kuzey bölgelerinde varlığını sürdürdüler. 1599 yılında çoğunun, kültür seviyesi düşük olan 130 Katolik papaz bulunmaktaydı. 1622 yılında Papa tarafından Kuzey Arnavutluk'a Fransisken misyonerleri, İslam dininin yayılmasını engellemek amacıyla yollanmıştır.[90] 1703 yılında, Arnavut dostu (Albanophil) Papa Clement XI (hüküm yılları: 1700 – 1721) döneminde (kendisi anne tarafından Arnavut asıllı olduğunu ikrar etmiş), Hırvatistan başpiskopos ve Apostolik Ziyaretçi konumunda bulunan Vincentius Zmajevich (1670 – 1745) tarafından Tivar (Bar) şehrinde bir Milli Arnavut Konsili düzenlemiştir.[91]

Katolik Arnavutlar, Arnavutluk'un kuzeyinde yaşamaktadırlar. 1938 yılında yapılan istatistiklere dayanarak ve bugüne kadar aynı olduğu düşünülen orana göre onlar Arnavutluk nüfusunun % 10'unu oluşturmaktadırlar.

---

[90] Mustafa L. Bilge, **İslam Ansiklopedisi**, C. III, s. 387

[91] Robert Elsie, **A Dictionnary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture**, s. 51 - 52

Arnavutluk, 732 yılında Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. 1054 yılında ise, Hıristiyan dünyasının bölünmesiyle, Arnavutluk da Roma ile Bizans arasında bölüşülmüştür. Arnavut Arnavutlar Roma'nın hukuki egemenliğinde kalarak, Güney Arnavutlar ise İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı kalmaya devam etmiştir.[92]

1938 yılında yapılan istatistiklere dayanarak ve bugüne kadar aynı olduğu düşünülen orana göre onlar Arnavutluk nüfusunun % 15'ini oluşturmaktadırlar. Katoliklere nispeten Ortodoksların daha rahat dini faaliyetlerde bulundukları tarihi bir gerçektir. Bu da Ortodoks ruhani merkezinin İstanbul'daki Osmanlı Devleti ile kurmuş olduğu iyi ilişkilerden dolayıdır. Fakat Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde Rusya ve Yunanistan politikalarına hizmet eder hâle gelen Ortodoks kiliseleri Ortodoks Arnavutların Yunanlaştırma çabalarında dini alet ettikleri bir gerçektir. Bağımsız Ortodoks Arnavut Kilisesi, Amerika'da yaşayıp, belli bir zamanda Arnavutluk Başbakanı olan Fan Noli (1882 – 1965) tarafından 1922 yılında kurulmuştur.

---

[92] Mustafa L. Bilge, **İslam Ansiklopedisi**, C. III, a. y.

I. Hulusi Hako'ya Göre Arnavutların Hıristiyanlaşmaları

Hako, milattan önce son iki asırda Roma İmparatorluğu'nun Adriyatik'in doğu kıyısına gözlerini dikmeye başladığını yazıyor. İlliryalılar bir buçuk asır boyunca Romalılara dayandılar. Fakat milattan bir asır önce İllirya Romalıların istilası altında kaldı.[93]

Hako'ya göre, Romalılar İlliryalılar'a Hıristiyanlık dinini empoze ettiler. Gittikçe Kilise kendi hâkimiyetini yayıyordu. Zamanın geçmesiyle, İlliryalılar tanrılarını bırakarak tektanrı inancı olan Hıristiyanlık'a geçtiler. Yeni dinin uygulanması için daha önceki pagan ibadethaneleri kullanmışlardır.[94]

Aslında, Hako'ya göre, İlliryalıların Hıristiyanlığa geçmelerinde "dünya dini" olan Hıristiyanlığı karakterize eden propaganda gücünden ziyade, hükümetin politik gücü rol oynamıştır. Roma ve Bizans birbirleri arasındaki Balkan'ı din aracılığıyla istila etme savaşını sürdürmüşlerdir. Nihayetinde, VIII. ve IX. asırda Shkodër ile Durrës din

---

[93] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 69 – 70
[94] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 70

açısından Papa'ya bağlı Arnavutluk'un iki bölgesi olarak tarihe girmiştir. Daha sonra da, X., XI., XII. ve XIII. asırda, Arnavutluk'un Lezha bölgesi, Karadağ'ın Tivar ve Ulqin bölgesi ve Kosova'nın Prizren bölgesi Roma Kilisesi'nin emri altında girmiştir.[95]

XIII. yüzyılın ortalarında, Tivar Fransisken tarikatından birini başına koyunca, Benediktlerin yerini alarak Fransiskenler ve Dominikler gelmişlerdir. Fakat bütün gelen din adamları Avusturya, İtalya, gibi yabancı ülkelerden gelmiş, onların sömürü politikasını uygulamış ve bu duyguyu yerli din adamlarına gütmüşlerdir.[96]

Osmanlılar döneminde Arnavut Hıristiyanları, Avusturya ve Vatikan gibi değişik Avrupa ülkelerinden destek alarak Cizvitler, Fransiskenler, Dominikler ve Katolikler faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.[97]

Hako, dine karşı tepkisini haklı ve gerekli göstermek için, Hıristiyan din adamlarının devlet düşmanı olduklarını eserlerinde uzun uzadıya anlatır. Ona göre, Hıristiyan din adamları faşist bir devlet olan İtalya ile bağlantılarını devam

---

95 Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 70 – 71
96 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 71
97 Hulusi Hako, **A. g. e.,** A. y.

ettirmeleri ve Vatikan'dan yönetilmelerinden dolayı devlet düşmanıdırlar.[98]

Aynı şekilde, Hako'ya göre, Ortodoks Kilisesi de İstanbul'daki Patrikhane'ye bağlıydı. Arnavutluk'taki Ortodoks din adamları da Yunancayı kullanırlardı. Osmanlıların, toplumları dine göre ayırmaları, Ortodokslara "yunan" demeleri, Yunanlıların "panhelenizm" ve "Büyük fikir" (Megalidhea) teorilerinin işine yaradı. Ne kadar 1922 yılında Arnavut Ortodoks Kilisesi İstanbul'dan ayrıldıysa da, onun ayrılması uzun zaman gerektirdi. [99]

İtalya ve Yunanistan'dan destek alan kurumları ve ya fertleri "devlet düşmanı" veya "Faşist İtalya'nın ajanı" ve "Yunanistan ajanı" olarak nitelendirmesi, Arnavutluk'taki "içe kapanma", komünizm politikasının tipik bir stratejisidir. Bundan yola çıkarak, Hako da siyaset ve kendi gayesine hizmet etmesi için bu görüşü savunmuştur. Hako'nun iddia ettiği gibi, Avusturya ve İtalya'dan gelen misyonerlerin bölgeyi işgal etmek için geldiklerine dair tarih açısından herhangi bir veri yoktur, bu sadece Hako'nun hükümetten puan toplamak için yaptığı bir iftiradır.

---

[98] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 70-73.
[99] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 74.

Şimdi Hako'nun Arnavutların İslamlaşmaları hakkındaki görüşlerine yer vermeye çalışacağız.

II. Hulusi Hako'ya Göre Arnavutların İslamlaşmaları

Arnavutların İslam diniyle ilk temasları son zamanlarda Müslüman entelektüel çevrelerde tartışma konusu olmuştur. Ne kadar da Arnavutların İslam'la tanışmaları VIII. asırdan itibaren tüccar Araplarla olduğunu ve özellikle Sicilya'nın Müslüman Araplar tarafından alınıp, oradan da Müslüman misyonerlerin Arnavutları Müslümanlaştırma çabaları olduğu düşünceleri ortaya atılmışsa da, bu iddialar tarihi olarak kabul edilebilir veriler var olmadığından dolayı kabul edilmemiştir.[100]

Arnavutluk'taki tarih kitaplarında, Sarı Saltuk (ö.1293) fenomeni çok yaygındır. Ne kadar da mitolojik bir şahsiyet gibi ele alınsa da Sarı Saltuk İslam dinini (Bektaşi versiyonuyla) yaymaya çalışan önemli birisidir.[101]

Arnavutların İslamlaşma sürecinin hız kazanmasının Osmanlı Devleti zamanında olduğu iyi bilinmektedir. Fakat

---

[100] Bkz. Ali M. Basha, **Nëpër gjurmët e Islamit**, Tiranë 2005, s. 48 – 76

[101] Bkz. Ali M. Basha, **A. g. e**., s. 67 – 72; Nexhat Ibrahimi, **A. g. e.,** s. 235 – 247

Arnavut halkının çoğunun İslam'a girmesinin sebepleri pek çok araştırma konusu olmakla birlikte söz konusu din değişmesinin ayrıntıları hâlâ tam olarak aydınlanmış değildir. Arnavut halkının İslam'a girmesinde değişik faktörlerin rolü olduğu bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi, Hıristiyan dünyasının zayıflaması ve Müslüman misyonerlerin çabalarıdır. Hıristiyan propagandacıların zayıflığı karşısında Müslüman tebliğcilerin güçlülüğünü, XVII. yüzyılda Papa'nın Arnavutluk'a göndermiş olduğu Marino Bizzi adında bir zat şöyle itiraf etmektedir: "Uyuyakalmış ve edepsiz papazların karşısında, azimli imamlar ve sempatik dervişlerin canlılığı durmaktadır".[102]

Arnavutluk'ta hiçbir zaman dini çatışmalar yaşanmamıştır. Tam tersine, Arnavutlar din farkı gözetmeden birbirlerinin Bayramlarını evlerine gidip kutlarlar, yolda selamlaşırlar, hatta önceleri birbirlerinden kız alıp vermişlerdir ve bu durum devam etmektedir.

Müfettiş sıfatıyla Arnavutluk'un İşkodra şehrine gelen Ahmet Cevdet Paşa (1822 – 1895) da burada izlemiş olduğu bu

---

[102] A. K. Bogdan, **Historia e Shqiptarëve nga Ilirët e Lashtë, në erën e Islamit**, The Barnes Review, C. IV, No. II, New York 2000

gerçeği kaleme alarak vurgulamıştır. Onun verdiği bu bilgileri aynen iktibas ediyoruz:

"İşkodra Hıristiyanlarının ekseri Latin (Katolik) olup Ehli İslam (Müslümanlar) ile Latinler arasındaki sevgi ve birlik ise hiçbir diyarda görülmemiş bir düzeydedir. Birbirine selam verip alırlar. Latinler, Müslüman bayraktarlara ve Müslümanlar, Latin bayraktarlara tabi olup giderler ve muharebelerde ittihad-ı tam üzere hareket ederler. Birbirinin ölülerine şehit diye ihtiram eylerler ve karışık köylerde bulunan imam ve papazlar için akçe tevzi olundukta imamın parasında Latinler ve papazın parasında Müslümanlar müşareket ederler."[103]

Şemsettin Sami'ye göre Arnavutluk'taki nüfus iki buçuk milyon olup, bunlardan Arnavutların nüfusu iki milyon kadar idi. Bu nüfusun üçte ikisi Müslüman idi.[104]

Arnavutların ait oldukları dinlere göre dağılımı ve rakamları ilk önce Krallık döneminde, 1938 yılında yapılmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra iktidara gelen komünistler dini

---

103 Ahmet Cevdet Paşa, **Tezakir**, (nşr. Mehmed Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 183 – 184.

104 Şemsettin Sami, **Kamusu'l-A'lam**, Mihriman Matbaası, İstanbul 1889, C. I, s. 153.

arka plana iterek, onun kıstas olma özelliğini yitirdiği iddiasında bulunarak dine göre sayımları yapmayı reddedip, hatta 1967 yılında "Kültür Devrimi" adı altında dinsizleştirme politikalarını resmen uygulayarak, Arnavutluk'u dünyada tek resmi ateist ülke ilan etmişlerdir. Din dağılımı konusunda ilk sayımdan bugüne kadar değişmediğine inanılan rakamlar şöyledir: Arnavutluk Cumhuriyeti'nde % 70 Müslüman yer almaktadır. Kosova ve Makedonya'da yaşayan Arnavutları da eklemiş olursak, Balkanlar'da yaşayan Müslüman Arnavutların oranı % 90'ı bile aşmaktadır.[105]

Hako'ya göre, Arnavutluk'ta Hıristiyanlık dini yayılmadan evvel, Arnavutların ataları olan İlliryalılar, diğer ilkel zamanın toplumları gibi onlar da tabiatın güç ve olayları hakkında yanlış hayaller kurarak, onları doğa üstü güçlerle donattılar. İlliryalılar, güneş, seller, ay, yıldırım, ateş gibi güç ve olaylar insanoğlunun hayatı, hareketleri ve düşünceleri üzerine bir etkisi olduğunu düşünürlerdi.[106]

Hako, İlliryalılarda belli bir zamana kadar beşeri sıfatlarla donanmış tanrı inancı oluşmadığını söylüyor. Sonra

---

[105] Ermal Nurja, **Osmanlı Hakimiyeti Altında (1385 – 1912) Arnavutluk'ta Yazı Kültürü**, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 16 – 19.
[106] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 68

Hako, İlliryalılarda, Yunanlarda olduğu gibi, tanrıların görünüşleri ve vazifelerine oluşmuş hâlde rastladığını söylüyor. Hako, İlliryalılara has tanrılarının olduğunu söyler. Pani, Medauri, Bindi, Metauri, Latra ve Andini gibi Yunanlılarda olduğu gibi, orman tanrısı, deniz tanrısı gibi tanrılar olduğunu söyler Hako.[107]

Hako'ya göre, İlliryalılar ile Yunanlar diğer alanlarda olduğu gibi, din alanında da karşılıklı alışverişinde olmuşlardır. İlliryalılar, Yunanların ruhların tanrısı olan Hermes'e, ticaret tanrısı olan Asklep'e ve onun kızı gibi kabul edilen Higiea'ya (sağlık tanrıçası) putlarını dikmiş, ibadet etmişlerdir. Hatta, Doğu ile Batı'nın ilişkilerinin gelişmesiyle, Doğu'nun kültleri olan Meni, Mitri ve Daliken İllirya'ya girmişlerdir. Sonra da İlliryalıların din kültürüne Romalıların tanrıları da girmiştir.[108]

Hako, diğer eski toplumlarda olduğu gibi, İlliryalılarda da insanların ölümden sonraki hayata inandıklarını beyan ediyor. Bundan dolayı da ölülerin yanında savaş aletleri,

---

107 Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 68
108 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 69.

süslemeler ve değişik eşyalar mezara koyduklarını ifade eder.[109]

Hako, Arnavutların Hıristiyanlaşmalarına Roma-Bizans egmenliği nasıl sebep olduysa, Arnavutların Müslümanlaşmalarına da Türk egemenliğinin sebep olduğunu savunur.[110]

Hako, Osmanlıların XVII. yüzyıla kadar Arnavutluk'ta gelir sağlamak amacıyla, toleranslı bir dinî siyaset kullandıklarını söyler. Osmanlılar o dönemde Hıristiyanların silah taşımalarını bile serbest bırakmışlardır. Fakat isyanların çoğaldığını fark edince daha sert bir tavır sergilemek zorunda kaldıklarını söyler. Hıristiyanların silah taşıma hakkını kaldırarak, vergileri yükseltmiştir ve erkek vergisini ödemek için erkek çocuklarından bazılarını askere almışlardır. Bu olaylar toplumun yeni bir din olan İslam'a geçmesine sebep olmuştur.[111] Hulusi Hako'ya göre, Osmanlıların izledikleri bu politikadan dolayı, Arnavutluk'un Rönesans'ı dört asır sonraya ertelenmiştir.[112]

---

109 Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 69
110 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 75.
111 Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, A. y.; Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, s. 20 – 21
112 Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, s. 25

Hako, Arnavutların Müslümanlaşmalarına, İslam'ın "Arnavutların ruhi yapısına yatkın olduğundan" ve "güzel ve faydalı" gibi bazı ilahiyatçıların değerlendirmelerine karşı çıkarak, toplum içindeki uyguladıkları ayrım ve ağır malî politikalardan dolayı, zorla dini empoze ettiklerinden, yüksek vergilerden kurtulmak için ve Arnavutların Müslüman olduklarını savunur.[113]

Hako, Arnavutların çoğu komşu ülkelere nazaran kısa bir zaman içinde İslam dinine girmelerinin sebeplerini onların yapısında veya İslam'ın doğasında aranmaması gerektiğini, egemenlerin sergiledikleri tavırlarında ve memleketimizin tarihi-sosyal şartlarında aranması gerektiğini ileri sürmektedir.[114]

Yani, Hako'nun Arnavutların İslamlaşmaları hakkındaki görüşlerini değerlendirecek olursak, o, Arnavutların Türkler sebebiyle Müslüman olduklarını söylemektedir. Bunun yanında bu İslamlaşma hareketinde, başka sebeplerin değil de Arnavutların bir tek malî yönünden yapılan baskıdan dolayı Müslüman olduklarını söylemektedir. Arnavutların Türkler

---

[113] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 76.
[114] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 77.

aracılığıyla Müslüman oldukları bilinen bir şeydir. Fakat Hako'nun iddia ettiği gibi Arnavutların "malî baskıdan dolayı" Müslüman olduklarını mantık ve tarih açısından kabul etmek mümkün değildir. Çünkü hiçbir mantık ve delil, nüfusunun % 90'ını Müslüman olan bir milleti bu şekilde mali baskı bahane edilerek Müslüman olduğunu ifade etmeye yeterli değildir. Tarih açısından cizyeyi rahatlıkla ödeyebilecek durumundaki Buşatlılar gibi bir çok zengin Arnavut ailesi Müslüman olmuştur. Giriş bahsinde de belirttiğimiz gibi, Arnavutların Müslüman olmalarında tek bir sebebe bağlı kalmamız doğru değildir.

I. I. Hulusi Hako'ya Göre İslam Dini

Hulusi Hako'nun kitaplarına baktığımızda onun Hıristiyanlığı epeyce ele aldığının farkına varmış oluruz. İslam diniyle ilgili görüşlerine ise çok nadir rastlamaktayız. Kendisinin başta Müslüman olması bu etkiyi sağlamamıştır. Çünkü kendisiyle yapmış olduğumuz görüşmede, Hako, bütün dinleri ayrım yapmadan aynı kefeye koyduğunu söylemiştir. Kanaatimizce bu, ateizmin daha fazla Kilise'ye bir tepki olarak geliştiğinden, klasik ateistik literatürün Hıristiyanlığa karşı daha zengin olduğundan ve Hulusi Hako,

eserlerini hazırlamakta Rusça kitaplardan yararlandığından kaynaklanmış olmalıdır.

Hako "**Bilim Işığında Din**" kitabında, "Dine Karşı Din" adlı başlığın altında İslam diniyle ilgili derli toplu görüşlerine yer vermektedir.[115] Başlığın isminden de anlaşılacağı gibi, İslam dininin diğer dinlere karşıt bir din olarak ortaya çıktığını savunmaktadır. Hako, Müslüman dindarın nefsine şu soruları yöneltmesi gerektiğini söyler:

"Neden Hıristiyanlık, Araplar için de zorunlu ve geçerli değildi? Arabistan, Hıristiyanlığın yayılmış olduğu Bizans'tan çok uzak değildi ki! Niçin o toplumun istisna-i olarak Hıristiyanlığı ve Yahudiliği takip etmemesi gerekirdi?" [116]

Hako, bunun cevabının şöyle olduğunu söylemektedir: "Ne var ki Araplara yeni bir din gerekliydi ve onu icat ettiler. Onlara, diğer dinlere karşı gelecek bir din gerekliydi… Arap feodal ve tüccarlar, diğer ülkelerden etkilenmesinler diye diğer dinlerin yayılmasını engellemişlerdir."[117] Onların bütün amaçları, Hako'ya göre, Arap hilafeti kurmaktı. Hilafetin genişlemesi için yeni bir din oluşturarak, din temsilcileri güya

---

[115] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 48 – 51
[116] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 48
[117] Hulusi Hako, **A. g. e.,** A. y.

İslam dininin yayılması adı altında insanları kutsal savaşa davet ederdi, çünkü onlara göre tek gerçek din İslam diniydi, diğerleri ise dinsizdiler. [118]

Hako'ya göre, Müslümanlar kendi dininin doğru olduğunu haklı göstermek için, yeni kurallar çıkarmışlardır. "Askerlikte olduğu gibi, ikinci kural birinci kuralın geçerliliğini kaldırdığı gibi, İslam dini de bir tek kendisinin doğru olduğunu göstermesi için diğer dinlerin geçerli olmadığı ilan etmiştir." [119]

Hako'ya göre İslam'ın böyle bir iddiası Kur'an'da da geçmektedir. Geçtiği sureyi ve ayeti belirtmeden Kur'an'dan şöyle bir iktibas yapmaktadır:

"Kur'an'ın anlattığı dinden başka bir din, başka bir yol yoktur. Kur'an harici kurtuluş yolu gösteren başka bir kitap, başka bir şeriat kalmamıştır. Bundan dolayı, tam anlamıyla hidayete ermek isteyenler Muhammedî dini takip etsinler." [120]

"Bütün dinlerde, bir başka dinin mensuplarına karşı nefret olduğunu" söyleyen Hako, İslam dininin de gayri-

---

118 Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 48 – 49
119 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 49
120 Hulusi Hako, **A. g. e.,** A. y.

müslimlere karşı nefret besleyip, onlara karşı savaş ilan ettiğini söyler. Fakat Hako'ya göre, İslam dini de, diğer dinler gibi birkaç fırkaya ve dallara bölünmeden edememiştir. Hako, İslam dininin Şii – Sünni büyük ayrımından başka, birkaç yıl içinde onlarca kollara bölündüğü gerçeğine değindikten sonra, bunların aralarındaki gerginliğin, Kerbela örneğini vererek, kanlı savaşlara kadar vardığını söylemektedir. [121]

Bu bölünmelerin en canlı örneği ise Arnavutluk'taki Müslüman Diyaneti ile Bektaşi Diyaneti'nin oluşmasıdır. "Sadece bir ülkede Katolik, Ortodoks, Müslüman ve Bektaşi olmak üzere dört dinin olması anlamlı değil midir?" sorusuyla Hulusi Hako devam etmektedir. Bu bölünmeler Hako'ya göre din üzerine bir sonuca varmamız için iyi bir vesiledir.

Hulusi Hako'nun İslam diniyle ilgili görüşlerini toparlayacak olursak, O, İslam dininin ortaya çıkma nedenini, Arapların hilafet kurma niyetinde olduklarına bağlamaktadır. Yani bir şekilde, Hako, Arapların hilafeti kurmak için yeni dini araç gibi kullandıklarını ileri sürmektedir.

---

[121] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 49 – 50

Daha önce de belirttiğimiz gibi Hako, "dinlerin çokluğu dinlerin ne kadar yanlış bir olgu olduğunu açıklar"[122] gibi bir iddiası vardır. Hâlbuki örneğin İslamiyet'e göre gerçek din aslında tektir. İnsanlığın yolu tektir. Fakat bu yol çeşitli zamanlarda, çeşitli yerlerde, çeşitli adlar ve usuller altında çıkmıştır. Özü aynı, fakat cemiyetin durumuna, ihtiyaçlarına göre ve insanların onu anlayış, kavrayış seviyelerine göre şekillenmiştir. En son, en mükemmel şeklini İslamiyet'le bulmuştur. Buna göre İslam dini, yepyeni, bambaşka ve kendinden öncekilerle hiç ilgisi olmayan bir din değildir. Bozulmuşlukları düzelten, uzaklaşmaları yakınlaştıran, en son, en mükemmel şekli ve zirvesidir.

Hako'nun Arnavutların hristiyanlaşmaları, İslamlaşmalarını değerlendirişi ve İslam diniyle ilgili görüşlerini böylece değerlendirdikten sonra, Hako'nun görüşüne göre Komünizm rejiminde Arnavutlukta dini hayat ve ateizm konusunu incelemeye çalışacağız.

---

[122] Hulusi Hako, **Feja e parë nën dritën e shkencës**, s. 4

III. Hulusi Hako'ya Göre Komünizm Rejiminde Arnavutluk'ta Dini Hayat ve Ateizm

Arnavutluk'ta 1944'te Enver Hoxha'nın iktidara gelmesinden iki yıl sonra, Komünizm rejimi altında 1946'da ilan edilen anayasada bütün vatandaşların dil, din, ırk bakımından eşit olduğu, dini cemaatlerin ibadetlerini serbestçe yapabilecekleri, vatandaşların din ve inanç hürriyeti devletçe garanti altına alınmıştır. Fakat "dindarların, düşmanın ajanları" olabilmesi gerekçesiyle devlet tarafından Müslüman ve Hıristiyanlar üzerine baskı giderek artmıştır. Devlet, Müslümanların vakıflarına el koydu, sahip oldukları her türlü yayın organını kapattı; hacca gidiş yasaklandı, Cuma namazı kılmak ve ramazan ayında oruç tutmak zorlaştı. Enver Hoxha, Çin Halk Cumhuriyetine yönelmesinden sonra çok daha katı bir dinsizlik politikası başlatıp dine karşı tam bir savaş açarak halkı mücadeleye çağırdı ve 1966 yılında ülkedeki bütün dini mekanları kapattı. 28 Aralık 1976 yılında kabul edilen yeni anayasa ile din tamamen dışlanarak devletin hiçbir dini tanımadığı, ateizm propagandasını destekleyip geliştireceği, dini kuruluşların ve dini propagandanın her çeşidinin yasaklandığı belirtilmiştir.[123]

---

[123] Mustafa L. Bilge, **İslam Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul 1991 s. 388

Bu yıllarda 2000'den fazla dini mekân yerle bir edilmiştir. Cami, kilise ve tekkeler kooperatiflere; kültür merkezleri, depo ve ahırlara çevrilmiştir. 200'den fazla din adamı tutuklanarak hapishanelere atılıp, bunların birçoğu idam edilmiş veya orada ölmüşlerdir. Bu yasaklı yıllarda da Arnavut halkı dini göz ardı etmemiştir. Müslüman çevrelerinde gizlice namaz kılanlar, Ramazan ayında oruç tutanlar, çocuklarını sünnet edenler olduğu gibi, Hıristiyan çevrelerinde de dini hassasiyetlerini gösterenler olmuştur.

Arnavutları dinsizleştirme sürecinin en önemli aktörleri hiç şüphesiz ateist grubudur. Bu grubu, Enver Hoxha'nın erkenden Rusya'ya göndermiş olduğu değişik dallarda eğitim almış olan gençler oluşturmaktadır. Bunların en önemlisi de felsefe eğitimi almış olan Hulusi Hako'dur.

Hulusi Hako'ya göre 1967 yılı Arnavutluk tarihinde özel bir yer bulacaktır. Çünkü ona göre, bu yıl, halkın din afyonunun kelepçelerinden kurtulma ve özgürleşme yılı olarak anılacaktır.[124] O, bu çabaları, halkın kendisinin çabaları olarak göstererek, genç ve yaşlı, herkesin dine karşı çıktığını anlatmaktadır.[125] Gerçek bunun tersine olmakla birlikte, Hako'ya göre artık halk dinden

---

124 Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë**, Naim Frashëri Yay., Tiranë 1968, s. 113.

125 Hulusi Hako, **A. g. e.,** A. y.

soğuduğundan, kilise ve camiler yıllardır bomboş olarak kaldıklarından, halkın kendisi dine karşı çıktığından, o zaman devlet de halkı desteklemiştir.[126] Her ne kadar Hulusi Hako bu iddiaları kitaplarında savunmuş olsa da, tarih şahittir ki Arnavutluk'taki hem Müslüman hem de Hıristiyanlar açısından XX. Yüzyıl, medreselerin ve manastırların açıldığı ve büyük âlimlerin asrı olarak hatırlanmaktadır. Sadece İşkodra gibi küçük bir şehirde 36 camii mevcut olup, halk da dinine bağlıydı.

[126] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 114; H. Hako, **Si i bëra "Gjyq Zotit" dhe propagandova ateizmin në Shqipëri**, Gazeta Panorma, 19 Şubat 2004, s. 12 – 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HULUSİ HAKO'NUN ATEİZMİ

I. Hulusi Hako'ya Göre "Tanrı"

Tanrı problemi sistematik felsefenin ontoloji bölümünün en önemli meselesidir. Aynı şekilde, Tanrı meselesi, din felsefesinin ana konularından biridir. Hatta denilebilir ki, Tanrı problemi, din felsefesinin meseleleri arasından çıkarıldığı zaman bu felsefe, büyük bir boşluk içermektedir.[127]

Bu konu, "Tanrı'nın Varlığı" ve "Tanrı, âlem ve insan münasebeti" şeklinde genel iki ana problemden teşkil edilmektedir. Biz ise bu çalışmamızda Hulusi Hako'nun temas ettiği sadece "Tanrı'nın Varlığı Problemi"nden bahsetmeye çalışacağız.

Hulusi Hako, **"Tanrı'ya Yargı"** ve **"Bilimsel Ateizm"** kitabında Tanrı ile ilgili fikirlerine yer vermiştir.[128] Onun bu fikirlerini "Hulusi Hako'nun "Tanrı" Düşüncesinin

---

[127]Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 2002, s. 12; Bayram Dalkılıç, **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell**, Kendözü Yayınları, Konya 2000, s. 45

[128] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, Shtepia Botuese e Librit Politik, Tiranë 1972, s. 57 – 68; Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 156 – 160

Kaynağının Eleştirisi" ve "Hulusi Hako'nun Tanrı Varlığının Delillerinin Eleştirisi" olmak üzere iki kısım şeklinde değerlendirmeye çalışacağız.

I. I. Hulusi Hako'nun "Tanrı" Düşüncesinin Kaynağının Eleştirisi

Bu konu, Tanrı düşüncesinin kaynağı ve dayandığı kökler nelerdir? sorusuna cevap aramaktadır. Tanrı inancının kaynağı konusunda birçok düşünür, çeşitli görüşler öne sürmüştür. Tanrı inancının kaynağını, Animizme, Natüralizme, Totemizme, büyüye, topluma, korku gibi dayandığını savunanlar olduğu gibi, Tanrı inancının fıtrî olduğunu, tarih boyunca da başlangıçtan beri yüce ve tek Tanrı inancının var olduğunu; bu hususta evrimci görüşlerin doğru olmadığını savunan düşünürler de vardır.[129]

Acaba Hako, Tanrı inancının kaynağı konusunda neler söylemekte ve Tanrı inancını hangi kaynağa dayandırmaktadır?

[129] Bkz. Bayram Dalkılıç, **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell**, s. 100

Hulusi Hako, dindarların “Tanrı” kavramı hakkında bildiklerinin ancak çevrelerinden, özellikle de din adamlarından edindikleri bilgilerden ibaret olduğunu söylemektedir.[130] Ona göre “Tanrı” kavramı insanların akıllarında şöyle oluşmuştur: İnsanlık tarihinin epeyce büyük bir kısmı herhangi bir dinin izi olmadan geçmiştir. Bu uzun dönem boyunca insanlar ilkel ve vahşi bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu sözünü ettiğimiz hayatın hayvanların yaşamından pek bir farkı yoktur, doğanın vermiş olduğu şeylerden gıdalanmış, mağara ve ağaç çukurlarında yaşamış ve bazı sıradan araçları kullanmışlardır. Hako’ya göre, birçok nesil, din duygusu, özellikle de “Tanrı” doğması izi olmadan yaşayıp gitmişlerdir. Hatta bu günlerde bile, “Tanrı” fikri olmayan toplumlara rastlayabildiğimizi söylemektedir. Dinin başlangıç tarihi, Animizm, büyü, Totemizm, Fetişizm, atalar kültü ve benzeri inançlarla başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, dinin politeist bir şekil aldığını fark etmekteyiz.[131]

Hako’ya göre, eğer bu dindarlar dinin geçirmiş olduğu değişiklikler hakkında bilgi sahibi olurlarsa, Tanrı’nın da ne gibi değişikliklere uğradığını bilirlerse, o zaman dindar

---

130 Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, s. 58
131 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 58 - 59

olmaktan vazgeçerlermiş. Hulusi Hako şöyle devam eder: "Bilimin gözünde Tanrı bilinmeyen bir şey değildir. Artık, bilimin ışığında insanların kendilerinin Tanrı'yı icat ettikleri apaçık ortaya çıkmıştır."[132]

Hulusi Hako'ya göre, kurulmuş olan hükümetler, dinin şekillenmesine yardımcı olmuşlardır. Örneğin firavunun, çarın, sultanın veya imparatorun despotik yapılarının kitle üzerindeki etkileri ve onların kurmuş oldukları hükümet sistemi insanların tanrılardan birisini ayrıcalık göstererek, diğerlerini ise ya veli şekline indirmişlerdir ya da tamamen unutup gitmişlerdir. En başta kabul edilen Tanrı'ya da doğa ve sosyal gibi bütün yetkiler verilmiştir. Hulusi Hako'ya göre, Yahudilerin Yehova'sı, Hıristiyanların "Baba'sı", Yunanların "Zeus'u", Müslümanların da "Allah'ı" bu sürecin bir sonucu olarak oluşmuştur. [133]

Hako'nun Tanrı düşüncesinin kaynağı ile ilgili görüşlerinin değerlendirmesine gelince, Hako'nun asıl görmesi gereken, Tanrı fikrinin nasıl oluştuğu değil, niçin var olduğudur. Böyle bir kavramın varlığını pozitif teorilerle (çevreyle ya da insan doğasıyla) açıklamak sadece birer

---

132 Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, 58 - 59
133 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 59 – 60.

varsayımdır. Ancak bu varsayımlar pek çok filozofun da iddia ettiği gibi Tanrı fikrinin insanda doğuştan var olduğu gerçeğini çürütmemektedir.[134]

Ateistlerin pek çoğunda artık sloganlaşmış bir söz vardır, Hako da onu tekrarlar: "İnsan Tanrı'yı yaratmıştır"[135]. Acaba bu Tanrı'yı icat eden insan, neden icat etme lüzumu görmüştür? Böyle bir slogan gayet açık bir şekilde insandaki Tanrı inancı ihtiyacını anlatmaktadır. Yani ilk başta böyle bir ihtiyacın varlığı söz konusudur. İnanma ihtiyacı, hangi dönemde olursa olsun ve kim olursa olsun, insanın vazgeçemeyeceği bir ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Sonra o ihtiyacı (eğer doğru kabul edersek) bir şekilde yansıma olayı ortaya çıkmıştır. Demek ki bu ihtiyaç, Tanrı'ya inanma duygusunun doğuştan gelme olduğunu ispatlar.

Birçok din adamı Diyalektik Materyalist yaklaşımın "dinin ya da Tanrı'nın geçirmiş olduğu değişiklikler" şeklindeki varsayımlarını çok duymuştur ve okumuştur. Fakat onlar kalplerinde hiçbir şüphe bile uyanmadan dindarlıklarını devam ettirmiştir. Bunu Hulusi Hako'nun kendisinin vermiş olduğu "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual**

---

[134]Aydın Topaloğlu, **Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları Teizm ya da Ateizm**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 128
[135] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, s. 58

shqiptar" makalesinde de istemeden itiraf etmektedir. Şöyle ki, Hako, Komünizm döneminde olduğu gibi, Arnavutluk'un bu geçtiğimiz demokratik yıllarda da halktan ve entelektüel çevrelerden aldığı değişik tepkileri anlatırken, 1991–1992 yıllarında, Arnavutluk'un iki politik sistemin tam değişmekte olduğu zamanlarda Tiran Üniversitesi, Ziraat Fakültesinin öğrencilerine yapmış olduğu, "Din hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorulu anketten almış olduğu cevapların bazıları da şunlardır: "İnanıyorum!", "Tanrı en büyüktür!", "Tanrı günahlarımızı affedicidir.", "Tanrı şeytandan bizi koruyor.", "Tanrı bizlerin yanındadır, çünkü dinleri kapattırdığı gibi, gene o yolları açtırdı.", "O, ateist ve günahkâr olan seni de yargılayacaktır. Senin günahlarını affedeceğini bile biliyorum. Tanrı seninle beraber olsun! Tanrı'ya karşı olan olumsuz düşünceleri yok et ki, senin aklını yüceltsin." [136] Bu cevaplar, insanların ateizmden ne kadar bıktığını, dini duygularını kaybetmediklerini açıkça göstermektedir.

Hulusi Hako her zaman ki kullanmış olduğu yanıltmaca bilgilerini burada da kullanmıştır. Buradaki yanıltmaca ise Monoteist dinleri "Tanrıların hesaplarla halkı sömürmek için

[136] Hulusi Hako, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" s. 5

ileri sürülmüş uydurmalarından başka bir şey olmadığını" söyleyen Antikçağ Yunan düşünürlerinden Sofist Kritias gibilerle karıştırmasıdır.[137] Ne Yahudilerin, ne Hıristiyanların ne de Müslümanların Tanrı'sı yukarıdaki kendisinin iddia ettiği sürecin bir sonucudur. Aksine, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar inandıkları tek Tanrı ve yeni din sistemleri dolayısıyla, dönemin hükümetleri tarafından hep baskı görmüşlerdir. Bundan dolayı diyebiliriz ki, hükümet onların tarafını tutmamıştır ki onların inanmış oldukları Tanrı görüşünü etkilesin.

I. II. Hulusi Hako'nun Tanrı Varlığının Delillerine Eleştirisi

Hulusi Hako, Tanrı'yı bilmenin vahiy ve doğal yoluyla olmak üzere iki yoldan mümkün olduğunu İlahiyat'ın (Teologji) kabul ettiğinden bahsetmektedir. Vahiy yolunun yalnız Peygamberlere ait olduğunu ve İlahiyat'ın kabul ettiğini söyler. Hako'ya göre, "Tanrı'yı bilmenin vahiy yolu" dinin aklîlikten uzak olduğunu, onun irrasyonel ve mistik temellere dayandığını göstermektedir. Diğer "Tanrı'yı bilmenin doğal yolu"ndan bahsederken de, Hako, ilahiyatçıların aklı

---

[137] Hüsameddin Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri,** Hü-Er Yayınları, Konya, 1999, s. 154

kullanmaya çabalarlarken, bazı uydurmuş oldukları gerçekdışı kanıtlardan veya savlardan oluştuğunu söylemektedir.[138] Şimdi Hulusi Hako'nun teistlerin Tanrı varlığının kanıtlarını incelemeye ve bu delillerin ne kadar Hulusi Hako'nun düşündüğü gibi "spekülasyon ve mantık kurallarını çiğnediklerini"[139] analiz etmeye çalışacağız.

I. II. I. Hako'nun Kozmolojik Delili Eleştirisi

Evrenin varlığından Tanrı'nın varlığına gitme metodu olduğundan kozmolojik delile "âlem delili" de denilmektedir. Kozmolojik delilin temel iddiası şudur:

Evrenin (*cosmos*) gerçekten var olduğu görülmektedir. Ancak evrenin kendi başına var olamaz bir nesneler yığınıdır. Evrenin ezelden beri var olduğunu düşünmek imkânsızdır. Çünkü âleme baktığımızda sonuçta onun maddi bir varlık olduğunu ve kendi kendine var olma gücüne sahip olmadığı görülmektedir. Bu durumda onu yaratan bir gücün varlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu güç de Tanrı'dır.[140]

---

[138] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 156
[139] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 157
[140] Aydın Topaloğlu, **Ateizm ve Eleştirisi,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, III. Baskı, Ankara 2002, s. 94

Kozmolojik delilinin tarihi kökleri Platon'a (M.Ö. 427-347) kadar geriye gitmektedir. Aristoteles (M. Ö. 384 – 322), Kindi (800 – 873), Farabi (870 – 950), İbn Sina (980 – 1037), Gazali (1058 – 1111), St. Thomas (1225 - 1274) , Leibniz (1646 - 1716) de bu delile temas ederek genişletmişlerdir.[141]

Hako ise, Kozmolojik delilin şu önerme üzerine kurulu olduğunu söylemektedir:

— Her varlığın bir nedeni vardır.

— Dünyanın varlığı nedeni de onun dışında olan bir nedendir. Bu neden Tanrı'dır. [142]

Hako'ya göre, buradaki yapılan yanlış; parçaların bağımlı olmasından hareketle bütünün bağımlılığını çıkarmaktır. Dünya ise, Hako'ya göre, dış bir etken vasıtasıyla var olmuş değildir; o, tekâmül sürecinin doğasında olan kendi kendine hareket ve ilerleme sonucu olarak bu hale gelmiştir.[143] Hako'ya göre, ilahiyatçıların bir benzer yanlış önermeleri de şudur: Her şey dünyaya dayanmaktadır. Dünyanın da kendisinin dayandığı yer vardır. Hako, burada ki asıl yanlışın insan aklının cüzî varlıklar için uygun gördüklerini bütün

---

[141] Bayram Dalkılıç, **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell**, s. 66

[142] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 157

[143] Hulusi Hako, **Akuzojmë fenë,** s. 11 – 12

varlıklar için de geçerli kılmaya çalışmaktadır ve genele hasretmekte olduğunu söylemiştir. Yani Hako'ya göre, her şeyin bir nedeni vardır, fakat dünya bir bütün olduğundan her hangi bir nedene bağımlı olduğu düşünülemez. Kozmolojik kanıtının aynı eleştirisini Mackie (1917 - 1981) ve Russell (1872 - 1970) da yapmıştır.[144]

Hako'nun savunduğu "dünya bir bütün olduğundan herhangi bir sebebe bağımlı değildir" akıl yürütmesinin aleyhine de kullanılabilmektedir. Bir başkası bu zinciri daha dünyaya varmadan, hatta ilk halkada durdurarak aynı dogmayla savunabilir.

Hako'nun kozmolojik delille ilgili görüşlerini bu şekilde değerlendirdikten sonra, şimdi de onun teleolojik delile ilişkin görüşlerini belirlemeye çalışalım.

I. II. II. Hako'nun Teleolojik Delilini Eleştirisi

Teleolojik delile, gaye ve nizam delili de denilmektedir. Bu delil, tabiatın düzenine ve estetiğine dikkat çekerek Tanrı'nın varlığının gerekliliğine işaret etmektedir. Evrende

---

144 Bkz. Bayram Dalkılıç, **A. g. e.,** s. 67 – 68; Aydın Topaloğlu, **Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları Teizm ya da Ateizm**, s. 164

bir düzenin arkasında bir gaye olduğu düşüncesinden hareketle, bu düzenin kaynağının Tanrı olduğu sonucuna varılmaktadır.[145]

Teistlere göre, evrendeki düzen ve gayenin, canlılar dünyasındaki organize yaşamın şans ve rastlantı kavramlarıyla açıklaması mümkün değildir. Bunun yanında evrende olup bitenleri nihai noktada aşkın bir varlığa gönderme yapmadan tamamen içsel nedenlerle açıklamak da olanaksızdır.

Hulusi Hako, teistlerin teleolojik delilini anlatmadan önce, sebep-sonuç ilişkisini şöyle anlatmaktadır:

Doğada ve hayatta vaki olan her şeyin mutlaka bir sebebi vardır, sebepsiz hiç bir şey yoktur. Hastalığın, gök gürültüsünün, şimşeğin de sebebi vardır. Bir filizin çıkmasının da sebebi vardır. Bütün bu sebep-sonuç ilişkisini dünyanın her parçacığında da görmek mümkündür.[146]

---

[145] Aydın Topaloğlu, **Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları Teizm ya da Ateizm**, s. 166

[146] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit,** s. 94; Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 158

Hulusi Hako da dünyanın kaotik (düzensiz) olduğunu kabul etmez. "Dünyanın, tabiatın botanik ve hayvanlar âleminin düzeni ve uyumu hemen göze çarpmaktadır. Bunu herkes kabul etmektedir. Önemli olan, bu tabloyu nasıl yorumlayacağız." der.[147] İşte tam burada, Hulusi Hako'ya göre, Tanrı varlığının teleolojik delili şöyle kurulmaya ve gerçekten sapmaya başlamıştır:

"Bu delile göre, tabiatın kendi kendine bu kadar güzel ve uyumlu bir ahenk kurması imkânsızdır. Yani, bu kadar muhteşem olan tabiatın mutlaka çok iyi bilgiye sahip olan bir 'ustası', planlı ve ileriye yönelik amaçlı düşünen bir 'yaratıcısı' olmalıdır. Aslında, âlem uyumlu değildi, uyumlu olmuştur. İnsanoğlu ister dinden yola çıkarak, ister basit bir akıl yürütmesi ile "Yüce Varlık" fikrine varmalıdır."[148] Bunlar, Hulusi Hako'ya göre şu anlama gelmektedir: "Evrenin ahengine, 'mimarı', gerçekleşmiş 'gözüken' 'uzun amaçlar' koyan ve sağlayan 'sonsuz akıl' aranmalıdır. Bu mimar; sınırsız bilgisi olan, ustaca hesaplarını yapan, yaratan ve kontrol eden 'Tanrı'ymış. Buna da teleolojik delil derler." [149]

---

[147] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit,** s. 95
[148] Hulusi Hako, **A.g.e.,** s. 96
[149] Hulusi Hako, **A.g.e.,** A. y.

Hulusi Hako'ya göre, bu delilin üç yanlışı olduğundan, geçersiz kılınmıştır[150]:

İlk temel yanlış, bu delil, gerçeğin saptırılarak, dünyanın Tanrı'nın eseri olduğunu kabulüyle başlamış olmasıdır. Bu şekilde, Tanrı'dan yola çıkarak, hiçbir şey kanıtlanamaz. Hâlbuki kaynaktan, sebepten başlayıp sonucu anlamaya doğru gidilmelidir.

İkinci yanlış, bu metot varlığı denetlenmesi gereken 'Tanrı'yı' direkt varmış gibi gösterdiği gibi, 'Tanrı'yı' 'ezeli' ve 'ebedi' diye kabul etmektedir. "Maddi dünyanın ve tabiatın yaratılmamış ve sonu olmayan bir şey olarak fark ettiğimizde, o zaman dünyayı ne diye Tanrı yarattı diyelim?!" Bunun devamında Hulusi Hako, "İnsanoğluna yaratıcı olan 'Tanrı" gerekiyormuş, peki ya Tanrı'nın kendisini kim yaratmıştır?" diyerek ilk neden deliline de eleştiri getirmektedir.

Hulusi Hako'nun teleolojik delili geçersiz olarak gördüğü ya da kabul ettiği üçüncü yanlış da, bu delilin yüce 'ilahî' amaçlarının başarıyla gerçekleştiği yer dünyayı görmesindendir. Bu delil, her zaman "neden", "ne amaçla",

150 Hulusi Hako, **A.g.e.,** s. 96 – 97; Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor**, s. 157 – 159

"Tanrı'nın ne gibi amaçları vardı ve ne gibi amaçları olduğu" gibi sorular yöneltmektedir. Hako, diyalektik materyalizm sistemindeyse olayların "nasıl", "neden dolayı" ve "ne sebeple" cereyan ettikleri araştırmasını yaptığını söyler. Ona göre, Tabiat amaç edinemez, tabiatta kral yoktur. "Sadece gelişmiş ve akıllı bir varlık olan insan amaç edinebilir."[151]

Hulusi Hako'nun Teleolojik delili eleştirmesinin değerlendirmesine gelince, "dünyanın Tanrı'nın eseri olduğunu kabulüyle başlamış" değil de, kendisinin kabul ettiği "dünyanın ahenkli oluşu" kabulünden yola çıkarak bu delil Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalışmaktadır.

"Tanrı'yı ezelî ve ebedî" kabulü kendisinin düşündüğü gibi değil de, zamanın içinde var olmuş âlemin ezelî ve ebedî muhdisine gidilmektedir.[152]

Teleolojik delilini eleştirirken Hako, "ya Tanrı'nın kendisini kim yaratmıştır?" sorusuyla ilk neden deliline eleştiri getirmekle, kendisinin kurmuş olduğu tuzağa düşmektedir. Madem dünya için neden aramanın gereksiz ve

---

[151] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit,** s. 96 – 97;
[152] Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 63

saçma olduğunu öne sürmüşse "Tanrı'yı kim yarattı?" sorusunu sormaya da hakkı yoktur.

Hako'nun Teleolojik delilinin geçersizliğini kanıtlamak üzere ileri atmış olduğu üçüncü yanlışında, Tabiat'ın amaç edinmesi zaten beklenemez, fakat madem "sadece gelişmiş ve akıllı bir varlık olan insan amaç edinebilir", yani insan gaye edinebilir de onu yaratan, Tanrı, bir gaye edinemez mi? Bir insanın hesabı olur da, Tanrı'nın hesabı olamaz mı?

Hako'nun teleolojik delil hakkındaki eleştirilerini böylece değerlendirdikten sonra, şimdi de ahlak delil hakkındaki görüşlerine temas edelim.

I. II. III. Hako'nun Ahlak Delilini Eleştirisi

İnsanın ahlakî tecrübesinden, dolayısıyla bu tecrübe ile ilgili her çeşit veriden yola çıkarak Tanrı'nın varlığını ispatlama çabasında olan bir delildir.[153]

Hako, "Tanrı vardır, çünkü O'nsuz ahlak da olamaz" düşüncesinin spekülatif olup, var olanı değil, var olması arzu

---

[153] Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 96; Bayram Dalkılıç, **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell**, s. 87

edileni kanıtlamakta olduğunu söylemektedir.[154] Hako, ilahiyat camiası, din ile ahlak ilişkisiyle bir kısır döngü oluşturduklarını anlatmaktadır: “Bazen dini ve Tanrı’yı ahlaktan çıkarmakta, bazen de ahlakı dinden ve Tanrı’dan ortaya çıkarmaktadırlar” der.[155]

Ahlakî davranışın kaynağı meselesi, tarih boyunca gerçekten tartışma konusu olmuştur.[156] İster Tanrı’dan geldiğine inanılsın, ister vicdandan, ister akıldan, ister sosyal şuurdan ya da biyolojik yapımızdan gelsin, burada önemli olan ahlakî talebin varlığı söz konusu olduğudur. A. E. Taylor (1869 – 1945) gibi bazı filozoflar ahlakî ilerlemede inisiyatifin Tanrı’dan geldiğini kabul ederek ve bunun dışındaki görüşleri de eleştirerek şöyle der: “Ahlakî talebin kaynağını kendi varlığımda bulmam, saçlarımdan tutarak kendimi yükseklere çıkarmama benzer. Böyle düşünmem, kendi gücümü hem yeter sebep, hem de son sebep saymak demektir. Oysa ahlakî ilerlemede kendim, kendimi aşmaktayım.”[157]

Hako’nun ahlak delili hakkındaki fikirlerini böylece değerlendirmeye çalıştıktan sonra, şimdi de onun psikolojik ya

[154] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 159
[155] Hulusi Hako, **A. g. e.,** A. y.
[156] Bkz. Yümni Sezen, **Maddeci Felsefenin Çıkmazları,** s. 255
[157] Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 103’den naklen

da dini tecrübe delili hakkındaki görüşlerini irdelemeye çalışalım.

I. II. IV. Hako'nun Psikolojik Delilini Eleştirisi

Psikolojik delile "dinî tecrübe delili" de denilmektedir. Dini tecrübe delili bir şekilde, Tanrı'nın doğrudan tecrübe edilerek bilinmesi, anlaşılması ve hissedilmesidir.[158] Buradaki "dinî tecrübe" sözüyle "tasavvufî hâl"i, sûfîlerin "zevk", "vecd" vs. gibi kelimelerle anlamak istedikleri şiddetli dinî hayatı anlatmak istiyoruz.[159]

Hako'ya göre ise teistlerin Tanrı varlığının psikolojik delili şöyledir: Her insan mükemmel bir varlığa inanmaktadır. Bu inancın kendi sebebi ve temeli vardır, bu da Tanrı'nın kendisidir. Başka bir deyişle, madem insanlar (Mutlak bir Varlığa) inanıyorlar, Tanrı da vardır demektir. Bu önermenin, Hako'ya göre iki yanlışı vardır. Birincisi, "herkes inanır" düşüncesi tartışmasız kabul edilmiştir. İkincisi de, "fikirler dış dünyayı yansımaz, ruhtan doğduklarını" diye ileri sürülen yanlış bir tezdir demektedir.[160]

---

[158] Aydın Topaloğlu, **Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları Teizm ya da Ateizm**, s. 174
[159] Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 85
[160] Hulusi Hako, **Ateizmi shkencor,** s. 159

Psikolojik delil, diğer delillerden farklıdır. Öteki deliller, özellikle kozmolojik ve teleolojik deliller, dışımızdaki dünyadan hareket ederek Tanrı'nın varlığı fikrine varmaya çalışmışlardır. Oysa psikolojik delil, inanan bir varlık olan insandan yola çıkmaktadır. Başka bir deyişle o, belli bir inanç derecesinden daha üst bir seviyedeki bir inanç derecesine gitmektedir. Bu yüzden bazı düşünürler, bu delili "Tanrı'dan yine Tanrı'ya giden bir delil" olarak tarif etmektedirler.[161] Bu delile birkaç açıdan ciddi itirazlar gelmiştir. Hâlâ bir delil olarak ele alınıp alınmayacağı ile ilgili tartışma konusudur.[162] Bundan dolayı Hako'nun getirmiş olduğu ilk eleştiriyi bu açıdan baktığından ona hak vermekle beraber, onun bu delilin geçersizliğinden Tanrı'nın var olmadığı sonucuna katılmak mümkün değildir. Çünkü bu, Tanrı'nın var olmadığı sonucuna varmak bir ideolojik saplantıdan başka olamaz, bu ancak sözü edilen delilin geçersizliğine delalet edebilir. İkinci eleştirisi de pek yerinde olmadığı görünmektedir. Çünkü dindarlar bütün fikirlerin ruhtan ya da doğuştan geldiğini savunmamaktadırlar.

---

161 Bkz. Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 85; Bayram Dalkılıç, **Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Bertrand Russell**, s. 83

162 Bkz. Aydın Topaloğlu, **Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları Teizm ya da Ateizm**, s. 176 – 183; Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 85

Hako'nun psikolojik ya da dini tecrübe deliline ait görüş ve yaklaşımlarının değerlendirmesinden sonra, şimdi de onun ontolojik deliline yaklaşımını ortaya koymaya ve irdelemeye çalışalım.

I. II. IV. Hako'nun Ontolojik Delilini Eleştirisi

Ontolojik delil, diğer deliller gibi dünyadan değil, bizzat Tanrı kavramından hareketle yola koyulur ve Tanrı kavramına ulaşır.[163] Tanrı'nın varlığını, Tanrı kavramının tahlilinden hareketle ispatlamaya çalışmaktadır. O'nu "mükemmel varlık" ya da "zorunlu varlık" gibi kavramlarla açıklamaktadır. Pek çok insanın zihninde (veya kalbinde) şöyle ya da böyle bir Tanrı inancının bulunduğu, herhangi bir zamanda o inançla baş başa kalarak derin düşüncelere daldığı bir gerçektir. Böyle bmükemmel bir kavram ancak -Descartes'in dediği gibi – Tanrı tarafından bizim ruhlarımıza adeta damga gibi basmıştır.[164]

Hulusi Hako, bu delilin önermesinin şöyle olduğunu söyler: "Herkes Tanrı'yı düşündüğünde mükemmel olarak ve

---

[163] Naim Şahin, **Hegel'in Tanrısı**, Çizgi Kitabevi, Konya, 200, s. 99
[164] Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 33

kâmil özelliklerin toplandığı birisi olarak düşünmektedir. Böyle bir düşünce, mutlak bir varlık olduğundan oluşmuştur. Çünkü bu varlık var olmasaydı böyle bir düşünce de var olamazdı. Başka bir deyişle, kâmillerin arasında varlık da vardır. Çünkü varlığı olmayan bir şey zorunlu olarak kâmil değildir. Madem Tanrı'nın kâmil özellikleri arasında varlığı da içeriyor, bu demektir ki Tanrı da vardır." [165]

Hako'ya göre, bunda hemen Tanrı'nın varlığı O'nun kâmil bir varlık oluşu düşüncesinden çıkarma gibi mantık yanlışı göze çarpmaktadır. İnsanların Tanrı hakkındaki düşüncelerinden, Tanrı'nın varlığı çıkarılmaktadır. Hako'ya göre bu delilde, bir gerçekten başlamak yerine, düşüncelere göre Tanrı yaratılmaktadır. [166]

Şunun altını çizmemiz gerekir ki, insan Tanrı'yı düşündüğü için Tanrı var değildir. Tanrı var olduğu için bir insan O'nu düşünmektedir. Başka bir deyişle, insan, Tanrı'nın varlığını buluyor. "Tanrı'nın varlığını düşünüyorum; o halde Tanrı vardır" diyemeyiz. "Tanrı vardır; bundan dolayı O'nu düşünüyorum" demek gerekmektedir.[167]

---

[165] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 159 – 160
[166] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 160
[167] Mehmet S. Aydın**, Din Felsefesi,** s. 35 – 36

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hulusi Hako'nun kendisinin iddia ettiği şekilde, klasik Tanrı'nın varlığı delillerinin Hako'nun eleştirilerinden her hangi bir "spekülasyon ya da mantık kurallarını çiğnediğine" dair bir şey görmemekteyiz. Hulusi Hako'nun Tanrı'nın varlığının delillerini böylece ortaya koyduktan sonra, şimdi Hulusi Hako'nun "Ruh" ile ilgili görüşlerini irdelemeye çalışacağız.

II. Hulusi Hako'ya Göre "Ruh"

Tarih boyunca ortaya çıkmış pek çok kültür, insan yaşamının ya da var oluşunun, "ruh" kavramıyla ilişkilendirilebilecek maddi olmayan bir ilkeye dayandığı inancını paylaşır; çoğunda da bütün canlı nesnelerin ruhu olduğu inancına rastlanır. Tarih öncesi halkların bile bedenden ayrı ve bedenin içine yerleşmiş bir ilkeye inandıklarını gösteren kanıtlar vardır. Bununla birlikte ruhun varlığının genel olarak kabul edilmesine karşın, değişik dinler ve felsefeciler ruhun yapısı, bedenle ilişkileri, kökeni ve ölümsüzlüğü üzerinde çeşitli kuramlar geliştirmişlerdir.[168]

---

[168] **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Ana Yayıncılık, İstanbul 2004, C. 18, s. 548

Felsefe dilinde en genel anlamda ruh, evrenin usunu, canlılığını, doğasını anlatmak için kendisine başvurulan özdeksel varlığı olmayan töz, aklı, düşünmeyi, canlı bedeni alet olarak kullanan varlık ve insan kişiliğinin ve birliğinin kaynağı olarak bilinmektedir.[169]

Felsefe tarihinde adı geçen değişik ruh görüşlerine dizgeli yaklaşılacak olursa, bu görüşler en genel anlamda; ruhu maddeden ayrı ele alan, ezelî ve ebedî bir düşünce gücü olarak temellendiren **spiritüalizm** ve bunun karşısında maddeden başka bir varlık kategorisi tanımayan, ruhun varlığını kabul etmeyen materyalizm olmak üzere iki ayrı başlık altında toplanabilir. [170]

Aslında, materyalizm tarihinde de ruh hakkında iki değişik yaklaşım olmuştur. Birincisi, bazı materyalistler ruhun ve şuurun doğuşunu çözümlemeye zorlandıklarından ruhun ve şuurun varlığını inkâr etmeyip, maddenin birer ezelî vasfı

---

[169] A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, **Felsefe Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s. 1425; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 1999, s. 386

[170] A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, **Felsefe Sözlüğü**, s. 1425

olarak kabul etmişlerdir. İkinci grupta ise, ruhun varlığını kabul etmeyen materyalistler yer almaktadır.[171]

Hulusi Hako da ruh hakkında ki görüşleriyle, ilk gruba, yani ruhun varlığını kabul eden fakat onun maddenin bir ürünü olarak değerlendirenler grubunda yer almaktadır.

Hulusi Hako, "ruhu ve şuuru, madde veya organizma yaratmıştır" diye diyalektik materyalizmin formülü, insanı ikna etmemesinin mümkün olmadığını düşünmektedir.[172] Bu gerçekten Hulusi Hako'nun emin olduğu gibi çok inandırırcı bir açıklama mıdır? Böyle bir tez aklen ve tecrüben ne kadar mümkündür? Böyle bir iddia ilmen ispatlanmış mıdır? Bu kadar kitap yazmış biri olarak Hulusi Hako ruhla ilgili neden bu kadar az bilgi vermektedir? En azından kendisinin söz ettiği bu diyalektik materyalizminin formülünü neden daha fazla açıklamıyor? Madde ruhu nasıl yaratabilir?

Aslında Hulusi Hako, bu kadar emin olunabilecek bir tez olmadığının farkındadır. Bunu da aynı kitabın bir sonra ki sayfasında itiraf etmektedir: "Ruh, 'kendi hâlinde bir eşya',

---

171 Bkz. Grup yazar, **Bazat e filozofisë marksiste**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë 1960, s. 135
172 Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, s. 85.

çözümlenmeyen ve anlaşılmayan bir sırdır." [173] Bu itirafla kendisi iki açıdan açık bir tutarsızlık göstermektedir. *Birincisi,* "Ruh, beyin dışı olamaz. Ruh organizmanın, maddenin dışında var olamaz" [174] iddiasıyla bariz bir şekilde çelişmekte olduğu gibi karma karışık ve tutarsız bir ruh teorisi ortaya atmaktadır.

İkinci tutarsızlığı da, kendisinin yukarıda belirtmiş olduğu diyalektik materyalizminin ruh hakkındaki formülü kendisini bile inandırmamıştır. Çünkü eğer bu tez şüphe götürmez, bariz, herkesi ikna edebilecek bir açıklamaysa neden *"çözümlenmeyen ve anlaşılmayan bir sır"* olsun? Hani bilimin açıklayamadığı olayları olmayışı?

Gerçek böyleyse de, Hulusi Hako ruh meselesini dinin açıklayamayacağını savunmaktadır. Böyle olmasını da şu sebeplere bağlamaktadır:

İlk olarak, Hako'ya göre, din açısından ruh maddeden ayrı ele alındığından, dinin bu konuyu çözümlemeyeceğini söylemektedir.

---

173 Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, s. 86-87.
174 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 87.

İkinci olarak de, din ve din adamı "ruh dünyayı var edip, gökleri, böcekleri, hayvanları yaratmıştır" gibi ruhu olduğundan farklı boyutlara soktuğundan karışık ve gerçek dışı hüviyet verdiğinden din ve din adamının ruh meselesini açıklamaktan uzak olduğunu savunmaktadır.[175]

Din gerçekten ruhu maddeden ayrı ele almaktadır. Fakat böyle bir düalizm, dinin ruhu açıklamaktan, diyalektik materyalist formülü gibi, ne çıkmaza ne de herhangi bir tutarsızlığa sevk etmiştir. Kaldı ki, Hulusi Hako'nun iddia ettiği gibi, "âlemi yaratan ruhtur" diye bir inanç monoteist dinlerde yoktur. Dünyayı ruhun değil de Tanrı'nın yarattığını ve evrensel dinde ruh Tanrı'nın bir emridir.

Hulusi Hako'ya göre dindarların ısrarla en fazla üzerine durdukları konu ruh konusudur. Ona göre, bütün bu ısrarın amacı, şu beş maddede aranmalıdır:

Birincisi: Hıristiyanlık dininin Teslis inancındaki "Ruh" kavramının önemi olduğundan üzerine fazla durmuşlardır.

---

[175] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit**, s. 87.

İkincisi: Dindara Tanrı'nın şekli ve yapısının bilinme hakkı din tarafından verilmiştir. Böyle olmakla beraber, Kitab-ı Mukaddes'te şöyle denilmektedir:

"Tanrı'nın ruhu sular üzerinde dolaşır dururdu…"

Üçüncüsü: Dinlerin "Tanrı'nın insanoğluna üflemesi" teorisi olduğundan bu konunun üzerine ısrarla durmuşlardır.

Dördüncüsü: Ruha inanmadan ve ona "ölümsüzlük" vasfı üzerine atfetmeden, öbür dünya görüşünü, ihya olayını da din adamları anlatamazlardı.

Beşincisi: Ruh konusu üzerine ısrarla durmuşlardır, çünkü din ile bilim arasında ayırım yapmak istemişlerdir. Bilimin maddesel şeylerle uğraşır, din ise madde ötesi şeylerle. Bilim tabiat kanunlarını inceler, din ise Tanrı – İnsan ilişkisini ele almaktadır.[176]

Monoteist dinlerde ruh önemli bir konudur. Fakat Hulusi Hako'nun iddia ettiği gibi, din adamların ruh konusuna önem vermelerinin amacı kendisinin düşündüğü gibi bu beş maddeye bağlı değildir. Çünkü ruh meselesi, ne

---

[176] Hulusi Hako, **Gjyq Zotit,** s. 85 – 86

Teslis doktrininin temellerini oluşturmak için ortaya çıkmış, ne âhireti delillendirmek için (çünkü ahiret inancı Monoteist dinlerde ruh inancından önce ya da sonra diye bahsedilmesi söz konusu değildir) ne de din ile bilim arasında –sanki zıt kutuplarmış gibi- ayrım yapmak için ortaya çıkmıştır.

Hulusi Hako'nun ruhla ilgili görüşlerini tutarsız, mantıksız ve sübjektif olarak değerlendirdikten sonra, şimdi Hulusi Hako'nun insanın ortaya çıkışı tartışmasının görüşlerine değinmeye çalışacağız.

III. Hulusi Hako'ya Göre İnsanların Varoluşu Hakkındaki Bilimin İspatları

İnsanın kendi geçmişi ile ilgilenmesi, şüphesiz aklın gereğidir. Dünyaya nereden ve nasıl geldiğini bulmaya çalışması gayet tabiidir. İşte, bu aklı karıştıran konu üzerine değişik düşünceler öne sürülmüştür. En önemli görüşler ise, ilk insanın veya ilk insanların Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesi ve ilk insanın veya ilk insanların maymunlardan milyonlarca yıl sürecek bir evrim sürecine uğrayarak şuan ki insan hale gelmeleri tezidir.

Şimdi Hulusi Hako'nun insanın varoluşu hakkındaki görüşlerine geçebiliriz.

Hako, ilahiyatçıların Tanrı'nın varlığını ve diğer din ilkelerini kanıtlamak için bilimin kabul görmediği iddialara başvurduklarını, bazen de güya ilmi kanıtlarla halkı kandırmaya çalıştıklarını söyler. Bunlardan birkaçına Hulusi Hako şöyle işaret etmektedir:

Bu iddialardan en ünlüsü, Hako'ya göre, "madde, Tanrı tarafından yoktan var edilmiştir" gibi ilahiyatçıların iddiasıdır. Bunu Hako "asılsız ve saçma" olarak nitelendirerek reddetmektedir. O, hiçbir şeyin yoktan var olmadığını iddia etmektedir. [177]

Hulusi Hako şöyle der: "Tabiatta var olan hiçbir şeyin kaybolmadığı, madde ve hareketin yaratılmadığı, oysa sadece bir şekilden başka bir şekle değişimlerin olduğu ve hareket değişikliği olduğu gerçeği, 'yaratıcıya' veya 'olağanüstü güçlere' inanmaya yer kalmamıştır."[178]

---

[177] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 160
[178] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 160 – 161

Jeoloji, Hako'ya göre, Kitab-ı Mukaddes'te geçen 6 – 7 bin senelik dünyanın yaşı iddiasını yanlış olduğunu ispatlamıştır. Jeoloji tarafından kullanılan radyoaktif metot dünyanın yaklaşık beş (5) milyar yıl yaşlı olduğunu göstermiştir.[179]

Hulusi Hako'ya göre, eski zamanlardan beri insanoğlunun yaratılması konusu hakkında yumurtadan çıktığı, aydan düştüğü, gibi değişik ilginç iddialar ortaya atılmıştır.[180]

Bu iddialardan biri de, Hako'ya göre Mezopotamya kültüründe başlamış olan ve şu an "Balçıktan Oluşan İnsan" olarak bilinen teorisidir. Hulusi Hako'ya göre, bu hikâye sonra Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an'da yer almıştır. Bu teori, Hako'ya göre, insanoğlunun ilahi bir geçmişi olduğu, Tanrı'nın kendi suretine göre insanoğlunu balçıktan yarattığını iddia etmektedir. [181]

Fakat Kilise daha sonra, Hako'ya göre, Tanrı'ya benzer insanoğlunun yaratılması iddiasını değiştirerek, "insanoğlunun Tanrı'ya benzerliği sadece "ruh" açısından

---

[179] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 161
[180] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 171
[181] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 6

olduğunu" söylemiştir. Hulusi Hako, "Evrim Teorisine sadece bedenle uğraşmasını bırakmışlardır" –diye ekler.

Hako'ya göre, Darwin'in Evrim Teorisiyle birlikte hayatın doğumu ve dünyanın gidişatı artık bilimsel temeller üzerine konmuştur. Hako'ya göre, ilahiyat çevreleri, "Bu teori kabul edilirse, Kitab-ı Mukaddes ve vahiy paramparça olur, o zaman her şeyin bir kandırmadan ibaret olduğu ortaya çıkacaktır. Tanrı doğadan kovulur." demişlerdir. [182]

Her ne kadar Evrim Teorisi, dünyada büyük bir tepkiyle karşılaştıysa da, okullardaki biyoloji metinlerine girmeye başarmıştır. Hulusi Hako, "Bilim, artık insanın uzun ve doğal tekâmül sürecinin dünya hayatının bir ürünü olduğunu ve bu evrimin en yüksek basamağını temsil ettiğini ispatlamış durumdadır" der.[183]

Hako, insanın goril, şempanze, orangutan ve gibon gibi bazı kuyruksuz maymun türlerine benzerliğinin eski zamanlardan beri fark edildiğini söyler. Hulusi Hako, bugünkü insanın maymunlar ile arasında önemli bir farkın var olduğunu kabul ettikten sonra, benzerliklerine değinmiştir:

---

[182] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 168 – 169
[183] Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 169

"…Fakat organizma yapısında olduğu gibi, bazı hareket ve davranışlarında benzerlikleri de devam etmektedir. İkisi de kuyruksuz, ağızlarında 32 dişleri bulunmakta, ayak parmaklarında tırnak bulunmaktadır. Kulakların da hiç değişme yoktur. Göğüs kafesleri memeliler gibi dışarıya doğru değil de, içe doğrudur." [184]

Hulusi Hako, F. Engels'in "Maymunu İnsana Dönüştürme Sürecinde İşin Rolü" eserine başvurarak, maymunu insana çeviren temel faktör işin, çalışmanın, iş aletlerinin kullanılışı olduğunu iddia etmektedir. [185]

Sonra, iklim şartlarının değişmesiyle maymunları dikey olarak yürümelerine zorlamıştır. Böylece, ön ayakları yürümeden bağlı kalmayarak, ağaçlarda tutunma ve benzer, fiiller için kullanılmıştır. Değişik hareketler yaparak ön ayaklar ellere dönüşüverdiler. Çalışma organı oluverdiler. Hulusi Hako, fikrine devam etmesi için Engels'in "Tabiat Diyalektiği" eserinden şu sözlerinden iktibas etmektedir:

---

184 Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 169
185 Hulusi Hako, **A. g. e.,** s. 169 – 170

"Asırların geçmesiyle, nihayetinde el ayaktan ayrılıp, insan dik yürümeye başlamıştır. Böylece insan maymundan ayrılmıştır. Sonra konuşmanın ve beynin daha güçlü çalışması için temeller atılmıştır. O andan itibaren, insan ile maymun arasında büyük farklılıklar oluşmuştur. Elin gelişmesiyle kafa da gelişerek şuur ortaya çıkmış oldu…"[186]

Hulusi Hako'ya göre insanoğlunun bitkisel gıdalardan etli gıdalara geçişini fiziki gücünü artırmaya yardımcı olduğu gibi, beyni ve duyu organlarını da olumlu etkilemiştir. Ateşin bulunmasıyla, hayvanları evcilleştirmeleriyle, protein içerikli olan et ve süt gıdaları kullanmayı kolaylaştırmıştır. Konuşma dilinin şekillenmesiyle hayatı ve üretmeyi daha iyi organize edilmesi açısından, insanlar arası ilişkiyi daha da güçleştirmek için yeni bir güç, yeni bir önemli faktör daha eklenmişti.[187]

Hako'nun "tabiatta var olan hiçbir şeyin kaybolmadığı" iddiasını bilimin ilerlemesiyle yanlış bir düşünce olduğunu ispatlamıştır. Örneğin, bazı atomların çekirdekleri kendiliklerinden patlayıp etrafa enerji, kuvvet yayıyorlardı. Böyle enerji saçan cisimler radyoaktif cisimler dendi. İşte bu keşif, materyalizme büyük bir darbe olarak görülüyor ve

---

[186] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 170; K. Marks – F. Engels, **Mbi fene,** Mihail Duri Yay., Tiranë 1979, s. 184 – 185
[187] Hulusi Hako, **Ateizmi Shkencor,** s. 170

Lavoiesier'in kurduğu ve bilhassa materyalistlerin adeta tapındıkları "Hiçbir şey var olmaz, var olan hiçbir şey de yok olmaz" prensibinin ölümünü haber veriyordu.[188]

Önce şunu belirtelim ki, Diyalektik Materyalizminin Tanrı'nın varlığının inkârını kendine bayrak yaptığından, yaratılışı reddederek bir Yaratıcının varlığını gerekliliğinden kaçıp Darwinizm'e dayanmışlardır. Gerçekten de Diyalektik Materyalizm'in besleneceği hususlar vardır. Bir defa tesadüf fikri ve gayesizlikteki çelişkiler aynen devam etmiştir. Aslında işin ilginç yönü Darwin'in kitaplarında yaratıcılık ve gaye fikirlerinin olmasıdır. Mesela şöyle der: "Her türün başlı başına yaratılmamış olması, türlerin bir ve ya birkaç ilk şekilden değişip gelmesi, yaratanın maddenin özüne soktuğu kanunlar üzerine bildiklerimizle daha güzel bağdaşmaktadır."[189] Fakat Hako'nun kitaplarında rastladığımız çelişkiler gibi, Darwin'in kitaplarında da değişik çelişkilere rastlamaktayız. Örneğin Darwin aynı kitabın başka

---

[188] Süleyman Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, Akçağ Yayınları, IV. Baskı, Ankara 1995, s. 385

[189] Charles Darwin, **Türlerin Kökeni**, çev. Öner Ünalan, Ankara 1976, s. 590 – 591

bir yerinde "doğa her şeyi yaratır ve onun kudretinin sonu yoktur" [190] ifadesi de vardır.

Aslında şu açıktır: Darwinizm bir nazariyedir. Her nazariye kesin olarak ne doğrudur ne de yanlıştır. Nazariyelerle kanun ve prensipleri birbirine karıştırmamalıdır. Neviler menşei ve insanın türeyişi hakkındaki devrimci görüşün muğlaklığını, bizzat sahibinin ifadelerinde bulmaktayız. Darwin şöyle der: "Ancak beş yıllık bir çalışmadan sonra bu konuda spekülasyonda bulunmaya başladım ve kısa bazı notlar aldım. 1844'te bunları genişleterek bana muhtemel görünen sonucun taslağını elde ettim."[191] Ortaya atılan muhtemel bir kurgu olduğunu Darwin'in kendisi itiraf ederken, Hako gibi Diyalektik Materyalizm'in ateistleri Darwin'in tezine bu kadar çok yüceltmeleri ve bir bilim olarak kabul etmeleri ne kadar mantıklı ve bilimseldir acaba?

---

[190] Charles Darwin, **Türlerin Kökeni**, s. 135
[191] Charles Darwin, **A. g. e.**, s. 22 – 23

SONUÇ

Hulusi Hako'nun fikirlerini incelemeye ele aldığımızda, onun kendisinin yazmış olduğu "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" adlı makalesinde belirttiğinin tersine, bizim kendisini "diz çöktürme" gibi bir hedefimiz değil, yalnız gerçeğe ulaşmak hedefimiz vardır.

Fakat bizzat kendi eserlerinden parçalar vererek analiz etmeye çalıştığımız Hulusi Hako'nun fikirlerinin genel bir değerlendirmesine gelince, o, dinleri anlatırken, teistlerin Tanrı varlığının delillerine ve ruhla ilgili görüşlerine karşı ne kadar da bilimsel ve mantıksal bir tavır sergiliyor görünse de, bilimsel verilerden uzaklaşarak ve felsefe prensiplerini çiğneyerek, bir felsefeci olarak değil, komünizm rejiminin propagandasını yapmak için kitleye tutarsız, sübjektif ve aldatmaca bilgiler vererek onları hipnotize etmeye çalışan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hulusi Hako, insanların din duygusuyla dünyaya gelmediklerinin, dinin dünyadaki sosyo-politik olayların bir sonucu olduğunu, dinin ilkel, politeist, monoteist gibi değişik şekillere girdiğini iddia etmektedir. O, dinleri anlatırken,

genelleştirme yanlışına düşerek, duyguya önem verip, felsefi değil de propaganda yöntemine başvurmuştur.

Hulusi Hako, dönemin komünist partisinin siyaset stratejisini kullanarak, Arnavutların Hıristiyanlaşmaları ve İslamlaşmalarını yabancılaşma ve düşmanların safını tutma gibi değerlendirerek, Arnavutları birleştiren ve birleştirecek olan şeyin dinsizlik olduğunu savunmuştur.

Hulusi Hako'nun materyalist bir bakış açısı olduğundan, doğal olarak o, madde dışı varlıkları kabul etmemektedir. O, Tanrı gibi bir varlığın aslında olmadığını ileri sürmüş, Tanrı'nın varlığını kabul edenlerin kanıtlarına kendince antitez, kısa antitez yazmaya çalışmıştır. Aynı şekilde, ruhu da insanın bedeninden ayrı bir şey olarak kabul etmeyerek, ruhu madde veya organizmanın meydana getirdiğini, ruhun maddeden, beyinden kopamayacağını ve ayrı kalamayacağını savunmaya çalışmıştır.

Diğer evrimciler gibi, Hulusi Hako da insanın yeryüzünde ortaya çıkışını evrim teorisine dayandırarak, insanın yoktan var olmadığını, fakat maymundan yıllarca sürecek olan bir süreçten geçerek bu hale geldiğini bilimsel

verilere değil de, daha çok akli-hissi verilere dayandırarak savunmaya çalışmıştır.

Sonuç olarak, Hulusi Hako'nun ateistliğinin toplumun duygularına hitap eden bir "psikolojik ateizm" şeklinde olduğu kanaatindeyiz. Hako'nun düşüncelerinin çelişkili, öznel, realiteden bilinçli olarak ve saptırılarak ortaya konulduğu ve yanlış olduğu sonucuna ulaştığımız düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

Hulusi Hako'nun kitapları:

HAKO, Hulusi, **Akuzojmë fenë**, Naim Frashëri Yayınları, Tiranë 1968

______________ **,Ateizmi shkencor,** Universiteti i Tiranës Fakulteti i Shkencave Juridike dhe Politike, Tiranë 1983

______________ **, Feja e parë nën dritën e shkencës**, Naim Frashëri Yayınları Tiranë 1962

______________, **Gjyq Zotit**, Shtepia Botuese e Librit Politik, Tiranë 1972

______________, **Gruaja dhe femijet viktima te ideologjise fetare**, N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1968

Hulusi Hako'nun makaleleri:

HAKO, Hulusi, **I dënuari me vdekje nga Vatikani**, Gazeta "Intervista", 15 – 21 Nëntor 1999

______________, **Po e gjeta Zotin do t'ia këpus kokën,** Gazeta "Dita", 20 Shtator 2004

______________, **Pse i urrej të gjitha Perënditë,** Gazeta "Dita", 21 Shtator 2004

______________, **Si doli lajmi se Vatikani më dënoi me vdekje,** Gazeta "Panorama", 20 Shkurt 2004

______________, **Si i bëra "gjyq Zotit" dhe propagandova ateizm në Shqipëri**, Gazeta "Panorama", 19 Shkurt 2004

______________, **Unë me Zotin grindem, po... grinden ata që duhen**, Gazeta "Java", Nentor 1994

______________, "**Unë teologu i ri përballë një ateisti intelektual shqiptar**" yayımlanmamış makale

Diğer kitaplar:

AHMET CEVDET Paşa, **Tezakir**, (nşr. Mehmed Cavid Baysun), Ankara 1986

AKOPJAN, S.A., **A mund te ringjallet organizmi,** N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1960

______________, **Shkenca dhe feja, mbi pleqerine dhe vdekjen**, N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1960

AYDIN, Mehmet**, Din Felsefesi,** İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2002

BALLVORA, Sh., **Mbi prejardhjen e fese dhe te besimit tek Zoti**, Mihail Duri Yayınevi, Tiranë 1959

BASHA, Ali M., **Nëpër gjurmët e Islamit**, Tiranë 2005

BAYRAKTAR, Mehmet**, İslam Felsefesine Giriş,** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988

BEZHANI, R., **Çfarë jane gjëmimi dhe rrufeja,** M. Duri Yayınları, Tiranë 1951

BİLGE, Mustafa L., **İslam Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul 1991

BOGDAN, A. K., **Historia e Shqiptarëve nga Ilirët e Lashtë, në erën e Islamit**, The Barnes Review, C. IV, No. II, New York 2000

BOLAY, Süleyman Hayri, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi**, Akçağ Yayınları, IV. Baskı, Ankara 1995

DALKILIÇ, Bayram**, Bertrand Russell Yirminci Yüzyılda Bir Ateist Düşünür**, Kendözü Yayınları, Konya, 2000

______________, **Din Felsefesine Giriş**, Kendözü Yayınları, Konya, 2004

DARWİN, Charles, **Türlerin Kökeni**, çev. Öner Ünalan, Ankara 1976

DRAZ, M. Abdullah, **Din ve Allah İnancı**, çev. Bekir Karlığa, İstanbul Ts.

JACQUES, Edwin, **Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme,** Fondacioni Abraham Linkoln, Tiranë 2003

ELSİE, Robert, **A Dictionnary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture**, London 2001

ERDEM, Hüsameddin**, Bazı Felsefe Meseleleri,** Hü-Er Yayınları, Konya, 1999

FAHRİ, Macit, **İslam Felsefesi Tarihi**, II. Baskısı., çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1992

GİLSON, Etienne, **Ateizmin Çıkmazı**, çev. Veysel Uysal, İstanbul 1991

GOGAJ, I., **Mbi qëndrimin reaksionar të klerit në fushën e arsimit(1978-1939),** N. Frasheri Yayınları, Tiran ts.

GRAMOV, I.V., **Ç'kishte mbi tokë miliona vjet më parë,** N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1953

GUREV, G.A., **Shkenca dhe feja për gjithësinë,** M. Duri Yayınları, Tiranë 1966

GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, VI. Baskı, İstanbul 2005

HOXHA, Enver, **Vepra,** Cilt 35, M. Duri Yayınları, Tiranë 1982

IBRAHİMİ, Nexhat, **Islami në trojet Iliro-Shqiptare gjatë shekujve**, Logos A Yay., Shkup 1999

JARALLAVSKI, E., **Bibla për ata që e besojnë dhe nuk e besojnë**, N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1966

______________, **Si lindin, jetojnë dhe vdesin perënditë dhe perëndeshat**, M. Duri Yayınları, Tiranë 1962

KALLANISKIJ, P., **Maksizëm-Leninizmi mbi fenë**, N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1951

KLIMOVIC, L.I., **Islamizmi, Origjina dhe permbajtja e tij shoqerore**, M. Duri Yayınları, Tiranë 1958

KOKA, V., **Ideologjia reaksionare e klerit te viteve 30' te shekullit XX**, Tiranë 1969

KOMİSYON, **Bazat e filozofisë marksiste**, Mihal Duri Yayınları, Tiranë 1960

KOMİSYON, **Darwinizmi dhe feja,** N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1967

KOMİSYON, **Feja eshte opium per popullin**, M. Duri Yayınları, Tiranë 1964

LANGE, Friedrich Albert, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi,** Çev. Prof. Dr. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998

LLUPALLO I.G., **Shkenca dhe feja**, N. Frasheri Yayınları, Tiranë 1955

______________, **Lufta kunder zakoneve prapanike dhe besimeve fetare, shprehje e luftes se klasave**, Komisyon tarafından hazırlanmış, M. Duri Yayınları, Tiranë 1967

MANDILI, T., **Mjeksia dhe feja**, M. Duri Yayınları, Tiranë 1960

MARKS, K. – ENGELS, F., **Mbi fene,** Mihail Duri Yayınları, Tiranë 1979

NURJA, Ermal, **Osmanlı Hakimiyeti Altında (1385 – 1912) Arnavutluk'ta Yazı Kültürü**, İstanbul Üniv., İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul 2005

SEZEN, Yümni, **Maddeci Felsefenin Çıkmazları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996

______________, **Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi**, Veli Yayınları, İstanbul 1984

ŞAHİN, Naim, **Hegel'in Tanrısı**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001

TOPALOĞLU, Aydın, **Ateizm ve Elestirisi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 3. Baskı, Ankara 2002

______________, **Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları, Teizm ya da Ateizm,** Kaknüs Yay., İstanbul 2001

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Tarihi Maddeciliğe Reddiye**, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1963

Sözlük ve Ansiklopediler

BOLAY, Süleyman Hayri, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 1999

CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, V. Basım, İstanbul 2000

GÜÇLÜ, A. Baki, UZUN, Erkan, UZUN, Serkan, YOLSAL ,Ümit Hüsrev, **Felsefe Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000

ŞEMSETTİN SAMİ, **Kamusu'l-A'lam**, Mihriman Matbaası, C. I, İstanbul 1889

Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, C. 18, İstanbul 2004,

Grolier Internacional Americana Encyclopedia, Sabah Yayınları, C. II

Meydan Larousse Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, C. I